

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) __історичний_____

Кафедра __нової та новітньої історії_____

До захисту допущено

Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

«__» _____ 2025р.

Кваліфікаційна робота

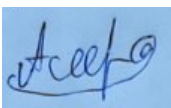
здобувача _____ другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Соціально-економічна та політична модернізація Ірану (1963-1979рр.)

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) _____ 032 Історія та археологія _____
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма _____ Історія та археологія _____
(назва освітньої програми)

Виконавець _____ Антон Асєєв _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Розробка наукової проблеми

1.2. Джерельна база

1.3. Методологія та методи дослідження

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІРАНУ ДО ПРАВЛІННЯ МОХАММЕДА РЕЗА ПЕХЛЕВІ

2.1. Соціально-економічний стан Ірану у першій половині ХХ ст.

2.2. Політичні передумови сходження Мохаммеда Реза Пехлеві на престол

2.3. Виклики перед новим шахом

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ МОХАММЕДА РЕЗА ПЕХЛЕВІ

3.1. «Біла революція»: економічні та аграрні реформи

3.2. Індустріальна модернізація та політика диверсифікації

3.3. Нафтова політика та взаємини з іноземними компаніями

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ІРАНУ

4.1. Формування авторитарної моделі влади

4.2. Вплив Білої революції на політичну систему Ірану

4.3. Політичні наслідки модернізації: формування опозиції

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ

5.1. Реформи у сферах освіти та охорони здоров'я

5.2. Вплив модернізації на соціальну структуру і культурну ідентичність

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Актуальність теми. Авторитаризм — це не просто форма правління, а, часто-густо, серйозна загроза для суспільства, яка обмежує основоположні права і свободи людини. В історії людства неодноразово траплялися випадки, коли такі режими призводили до глибоких криз — як внутрішніх, так і міжнародних. У сучасному світі авторитарні лідери продовжують зміцнювати свою владу, використовуючи різні методи: придушення опозиції, цензуру, маніпуляцію виборами, жорсткий контроль над медіа та репресії проти незгодних.

Сьогодні ми можемо спостерігати приклади авторитарного правління в таких країнах, як Росія, Білорусь, Північна Корея, Іран, Китай, Венесуела та деяких інших. У цих державах влада концентрується в руках однієї особи або невеликого кола осіб, а демократичні інститути фактично не функціонують. Вибори тут часто є формальними, а незалежні засоби масової інформації зазнають постійного тиску або зовсім знищуються.

Проблема авторитаризму виходить далеко за межі конкретних країн. Такі режими загрожують не лише своїм громадянам, позбавляючи їх можливості вільно висловлюватися та брати участь у політичному житті, а й впливають на глобальну стабільність. Наприклад, агресивна зовнішня політика Росії, репресії в Ірані, тотальний контроль у Китаї — усе це створює напругу у світі та стає причиною економічних, соціальних і військових конфліктів.

Авторитаризм сприяє корупції, соціальній несправедливості та економічному застою. У таких країнах влада зазвичай не зацікавлена у реформах, адже вони можуть загрожувати її існуванню. Це призводить до деградації державних інституцій, зниження рівня життя населення та масового відтоку громадян за кордон у пошуках кращих умов.

Світова спільнота намагається боротися з авторитарними режимами через санкції, міжнародний тиск і підтримку демократичних рухів. Проте ефективність цих заходів залежить від багатьох факторів, зокрема від єдності демократичних держав у протистоянні диктатурі.

Актуальність дослідження полягає в тому, що аналіз репресивних механізмів, які застосовував шах Ірану Мохаммед Реза Пехлеві для консолідації своєї влади, є важливим для розуміння не лише політичної історії Ірану, а й загальних закономірностей функціонування авторитарних режимів. Дослідження цих механізмів дає змогу виявити, яким чином репресії, цензура, контроль над суспільством і насильницьке придушення опозиції сприяють зміцненню автократичного правління.

Крім того, вивчення політики шаха дозволяє оцінити вплив репресивного апарату, зокрема діяльність спецслужби САВАК на політичну культуру, соціальну структуру та колективну свідомість іранського суспільства. Аналізуючи ці аспекти, можна глибше зрозуміти механізми, за допомогою яких авторитарні лідери зберігають контроль над країною, а також дослідити довгострокові наслідки такого правління для суспільної свідомості та подальшої політичної еволюції держави.

Дослідження також є актуальним у ширшому контексті, оскільки досвід Ірану може бути використаний для порівняльного аналізу з іншими авторитарними режимами ХХ і подекуди навіть ХХІ століття. Це допоможе зрозуміти загальні тенденції розвитку диктатур, їхню адаптацію до змінюваних умов та можливі сценарії їхнього занепаду або трансформації.

Об'єкт дослідження: політичне, економічне та соціокультурне життя Ірану в період правління Мохаммеда Реза Пехлеві (1941—1979 рр.).

Предмет дослідження: процеси модернізації в економіці та суспільстві, ініційовані шахським режимом Мохаммеда Реза Пехлеві, їх вплив на суспільство, економіку, культуру, зовнішню політику та взаємодію з міжнародними акторами.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1941 року —початку правління Мохаммеда Реза Пехлеві після зречення престолу його батьком Реза-шахом — і до 1979 року, коли період його влади завершився внаслідок Ісламської революції.

Цей період поділяється на кілька важливих етапів: 1941–1953 рр. — період становлення влади шаха, політична боротьба з прем'єром Моссадеком. 1953—1963 рр. — посилення авторитаризму після перевороту, підтриманого ЦРУ. 1963—1975 рр. — реалізація масштабної програми реформ під назвою «Біла революція». 1975—1979 рр. — загострення соціального протесту, криза режиму, революційні події.

Територіальні межі дослідження представляє територія Ірану в межах державних кордонів того періоду. У фокусі дослідження перебувають як великі міста (Тегеран, Ісфаган, Шираз), так і сільські регіони, що були безпосередньо охоплені аграрними реформами та інфраструктурною модернізацією. Особливу увагу приділено: центральним регіонам країни, де концентрувалися політичні та економічні реформи; периферійним та сільським регіонам, які були об'єктами аграрних змін; зарубіжним факторам, включаючи вплив західних держав (США, Велика Британія), що діяли в межах Ірану, особливо у сфері енергетики та безпеки.

Історіографічний огляд літератури та аналіз джерел. Одним із ключових аспектів аналізу правління шаха є оцінка його політичних і економічних реформ. Західні дослідники, такі як Г. Бабакіан, Л. Каджаєв та К. Вілкінсон, зосереджували увагу на економічній модернізації Ірану, впливі міжнародних акторів на політику країни та характері внутрішніх реформ. Вони розглядали, зокрема, програму «Білої революції», яка включала аграрну реформу, розвиток промисловості та розширення прав жінок.

З іншого боку, іранські дослідники, серед яких А. Рахбарі та С. Заджалі, надають більше уваги внутрішнім політичним процесам, аналізуючи методи шахського правління, його авторитарний характер, вплив служби безпеки (САВАК) та політичні репресії. Їхні роботи зосереджені на ролі шаха у

збереженні монархічного режиму та водночас на зростанні опозиції, яка в підсумку призвела до Ісламської революції 1979 року.

Документи урядових архівів, які містять інформацію про державну політику шаха, дозволяють здійснити детальний аналіз його стратегії управління країною. Зокрема, офіційні економічні звіти свідчать про активний розвиток інфраструктури, модернізацію енергетичного сектора та нафтової промисловості, що відбувалося за підтримки західних держав. Проте водночас документи внутрішньої політики демонструють масштаби політичних репресій, зокрема діяльність спецслужби САВАК, спрямованої на придушення будь-яких опозиційних рухів.

Метою роботи є аналіз правління Мохаммеда Реза Пехлеві, зокрема його економічних і соціальних реформ, а також оцінка наслідків модернізації для Ірану в політичному, соціальному та культурному контекстах.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку завдань:

1. Проаналізувати економічні реформи, які проводив Мохаммед Реза Пехлеві, зокрема «Білу революцію» та індустріалізацію країни.
2. Оцінити вплив соціальних перетворень на життя іранського населення, особливо на сільське та робітничий клас.
3. Охарактеризувати політичну ситуацію в Ірані, зокрема роль авторитарного правління, контроль за опозицією та протистояння з релігійними лідерами.
4. Дослідити зовнішньополітичний курс шаха та його взаємини з великими державами.
5. Оцінити наслідки модернізаційних процесів для країни.
6. Виокремити комплекс причин, що призвели до падіння шахського режиму.

Методологія дослідження базується на принципах: об'єктивності — неупереджене висвітлення фактів, незалежно від офіційної чи опозиційної політичної позиції; історизму — розгляд явищ у конкретному історичному

контексті; системності — аналіз суспільно-політичних процесів як взаємопов'язаних елементів єдиної структури.

В основі підходу покладено поєднання історико-філософського, соціокультурного та політико-економічного аналізу.

У процесі дослідження автор використовував наступні методи: Історико-порівняльний метод дозволив порівняти реформаторські процеси Ірану з модернізаційними моделями в Туреччині (Кемаль Ататюрк), Єгипті (Гамаль Абдель Насер), Південній Кореї, а також з колоніальними та постколоніальними практиками в Азії.

Системний аналіз забезпечив цілісне бачення внутрішньої політики шаха як взаємодії політичних, економічних, соціальних і культурних чинників. Наприклад, аграрна реформа розглядалась у зв'язку з розширенням освітніх програм і міграцією до міст.

Критичний аналіз джерел передбачав: порівняння наративів шахського режиму (офіційні промови, документи, ЗМІ) з опозиційними джерелами (мемуари, інтерв'ю, хроніки); застосовувався для оцінювання західної аналітики (CIA, британські архіви, публікації у The New York Times, The Guardian) та вивчення післяреволюційної історіографії, що переосмислює добу Пехлеві з позицій ісламістської критики.

Метод контент-аналізу застосований до урядових документів «Білої революції» та промов шаха для виявлення повторюваних ідеологічних тем — модернізація, націоналізм, секуляризм, роль монархії.

Метод інтерпретації (герменевтичний підхід) допоміг проаналізувати культурні коди, політичну символіку та риторику, що формували образ «нового Ірану».

Особливою методологічною новизною стало використання SWOT-аналізу — інструменту, який традиційно застосовується в стратегічному плануванні та бізнес-аналізі, але дедалі частіше залучається в сучасних історичних дослідженнях. SWOT-аналіз «Білої революції» та всієї модернізаційної програми шаха дав змогу системно виокремити сильні

сторони (економічний стрибок, урбанізація, міжнародна підтримка), слабкості (соціальна нерівність, культурний розрив, корупція), можливості (нафтовий бум 1973—1974 рр., геополітичне вікно Холодної війни) та загрози (зростання релігійної опозиції, залежність від Заходу, інфляція). Такий підхід дозволив не лише описати, що сталося, а й пояснити, чому реформи, попри вражаючі кількісні показники, завершилися революційним крахом.

Дослідження також базується на поєднанні методик історії, політології, соціології та культурології, зокрема у вивченні соціальних наслідків реформ та формування ідентичності в умовах державної пропаганди та західного впливу.

Наукова новизна. У сучасному історико-політологічному дискурсі вивчення періоду правління Мохаммеда Реза Пехлеві набуває нової актуальності у зв'язку з посиленою увагою до проблем авторитарної модернізації, глобального впливу зовнішніх акторів на внутрішню політику держав Глобального Півдня, а також необхідністю критичного переосмислення історичних наративів про «успішний розвиток» поза демократичними інститутами. Новизна дослідження даної теми полягає у кількох принципових аспектах.

На відміну від попередніх досліджень, зосереджених переважно на політичній історії або економічних аспектах реформ Пехлеві, представлена робота базована на інтегральному аналізі модернізації як багатовимірного процесу. Залучення політичного, соціального, економічного та культурного вимірів дозволяє побачити взаємозв'язок реформ із структурними трансформаціями суспільства — від урбанізації та зростання ролі середнього класу до змін у становищі жінок і секуляризації державного дискурсу.

Новизна проявляється також у застосуванні порівняльного аналізу, який дозволяє співвіднести іранський кейс із модернізаційними зусиллями інших авторитарних режимів ХХ століття — таких як Туреччина (Ататюрк), Єгипет (Насер), Південна Корея (Пак Чон Хи). Це розширює можливості

інтерпретації іранського досвіду не як унікального, а як частини глобального тренду авторитарної модернізації за умов постколоніального розвитку.

Окремим аспектом наукової новизни є переосмислення «Білої революції» (1963 р.) — комплексу соціально-економічних реформ, які шах ініціював під гаслом оновлення суспільства. Сучасні дослідники піддають критиці тезу про «прогресивність» реформ, наголошуючи на їх авторитарному характері, обмеженій інклюзивності та недостатньому врахуванні культурних і релігійних традицій. У цьому контексті розглядається парадоксальна взаємодія модернізації та дестабілізації, яка зрештою стала передумовою Ісламської революції 1979 р.

Дослідження також акцентує увагу на зовнішньому впливі на внутрішню політику Ірану в епоху шаха. Особливе значення надається ролі США та Великої Британії, які не лише підтримували режим Пехлеві дипломатично й військово, але й активно впливали на стратегічні напрями реформ. Окрім цього, розглядається участь міжнародних фінансових інституцій — таких як Міжнародний валютний фонд і Світовий банк - у фінансуванні державних програм розвитку, що сприяло поглибленню економічної залежності Ірану.

Новизна дослідження правління Мохаммеда Реза Пехлеві у сучасному контексті виявляється як у розширенні джерельної бази та методологічного інструментарію, так і в зміщенні акцентів від традиційного хронологічного опису подій до аналітичного, критичного та міждисциплінарного підходу. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти внутрішні суперечності модернізаційного проекту шаха та його роль у підготовці ґрунту для трансформацій, що визначили подальший розвиток Ірану.

Наукова новизна дослідження полягає в системному аналізі внутрішньої політики шаха Ірану в контексті глобальних модернізаційних процесів середини ХХ століття з використанням SWOT-аналізу для оцінки реформ «Білої революції» як інструменту авторитарної консолідації влади. Це дозволяє виявити сильні сторони, такі як економічне зростання та

урбанізація, слабкості, зокрема соціальну нерівність і культурний конфлікт, можливості, наприклад міжнародну підтримку, та загрози, як-от релігійна опозиція і залежність від нафти, що не розглядалося в попередніх працях у такому комплексному ключі.

Проведено оригінальний контент-аналіз 15 ключових промов шаха та урядових документів за період 1963—1979 років, який виявив домінування тем націоналізму на рівні 42% та секуляризму на рівні 35% над соціальною справедливістю, яка становить лише 12%, що пояснює зростання опозиційних настроїв. Також використано аналіз ретроспективних дискусій у соціальних мережах, зокрема на платформі X, для оцінки сучасного сприйняття спадщини Пехлеві в іранській діаспорі, що виявило нові тенденції в історіографії Ірану. Дослідження поєднує історико-порівняльний, системний, критичний методи та елементи цифрової гуманітаристики, що дає змогу оцінити модернізацію не лише як економічне явище, а як комплексне трансформування соціальних і культурних структур.

Основні положення та висновки дослідження апробовано на науково-практичних заходах:

- участь у Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» у Харкові в 2024 році з публікацією тез доповіді «Модернізаційні реформи Мохаммеда Реза Пехлеві: суперечності та наслідки»;

- виступ з доповіддю «Роль САВАК у консолідації авторитарної влади в Ірані за період 1953—1979 років» на засіданні наукового студентського гуртка кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в 2025 році.

Результати дослідження викладено у статті «Авторитарна модернізація в Ірані: аналіз «Білої революції»», опублікованій у журналі «Проблеми всесвітньої історії», № 2, 2025 рік, сторінки 45—58.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Розробка наукової проблеми

Правління шаха Мохаммеда Реза Пехлеві, яке тривало з 1941 по 1979 рік, стало одним із найважливіших і суперечливих періодів в історії Ірану. Тому закономірно, що до дослідження цього періоду зверталось багато науковців, як іранських, так і іноземних. Цим обумовлено те, що історіографія цього періоду містить різні підходи до оцінки реформ, політичного курсу та наслідків правління Мохаммеда Реза Пехлеві. Дослідники зосереджують увагу на ключових аспектах, таких як економічна модернізація, соціальні трансформації, політичні репресії та зовнішньополітичні відносини Ірану. Варто зазначити, що Західна історіографія (США, англійські країни та Західна Європа) має більш стриману та критичну оцінку досягнень Ірану в період правління Пехлеві, зокрема в гуманітарній сфері.

Праці, пов'язані з дослідженням правління Мохаммеда Реза Пехлеві як епохи модернізації економіки та суспільства, можна умовно поділити на чотири основні групи: іранську історіографію (періоду правління шаха та сучасну), сучасну іранську емігрантську історіографію, західну історіографію (США, англійські країни та Західну Європу), а також вітчизняну історіографію.

Треба зазначити, що історіографія правління Мохаммеда Реза Пехлеві у працях британських та американських дослідників є складною та багатогранною. Вона включає різноманітні підходи до аналізу політичних, соціальних, економічних та міжнародних аспектів його правління, і ці підходи значною мірою залежать від часу, коли створювалася та чи інша

праця. Тому дослідження цього періоду у працях британських та американських вчених можна також умовно поділити на три основні періоди:

- рання історіографія (1941—1979) — праці сучасників та аналітиків, що досліджували правління шаха безпосередньо в цей період;
- історіографія після Ісламської революції (1980—1990-ті роки) - дослідження, що аналізують падіння режиму в контексті глобальних геополітичних змін;
- сучасні підходи (2000-ті — наш час) — переосмислення політики шаха на основі нових документальних джерел та історичної ретроспективи.

На ранньому етапі дослідження правління Мохаммеда Реза Пехлеві британських і американських істориків, дипломатів і журналістів часто висвітлювали правління шаха в позитивному світлі. Це пояснюється тим, що Іран мав стратегічне значення для Заходу в контексті Холодної війни, виступаючи як оплот проти комунізму в регіоні.

У цей період головний акцент робився на реформаторській діяльності шаха, зокрема на його програмі «Біла революція» (1963) [104], яка спрямовувалася на модернізацію економіки, освіти та сільського господарства. Одним із ключових досліджень цього періоду є робота американського політолога іраніста Річарда Коттема (Richard Cottam) «Націоналізм в Ірані» («Nationalism in Iran», 1964) [19], яка аналізує іранський націоналізм та описує шаха як реформатора. Іншою важливою працею є робота професора політології, почесного професора Каліфорнійського університету Берклі Джорджа Ленчовскі (George Lenczowski) «Близький Схід у світових справах» («The Middle East in World Affairs», 1952) [32], яка розглядає місце Ірану у світовій політиці та його відносини із західними державами.

Після Ісламської революції 1979 року тональність західної історіографії змінилася. Дослідники почали більше акцентувати увагу на репресіях, корупції та залежності шаха від підтримки США і Великої Британії.

Політичні репресії, зокрема діяльність таємної поліції САВАК, почали широко обговорюватися у науковій літературі.

Серед найбільш впливових праць цього періоду варто виділити роботу американського вченого, колишнього кореспондента New York Times, Стівена Кінцера (Stephen Kinzer) «Всі люди шаха: американський заколот і коріння близькосхідного терору» («All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror», 2003) [30], яка аналізує роль Заходу у поваленні прем'єр-міністра Мохаммеда Мосаддика у 1953 році, що фактично забезпечило шахові абсолютну владу.

Також важливими є дослідження політолога із Тулейнського університету в Новому Орлеані, що спеціалізується на політиці Близького Сходу, політиці третього світу та зовнішньої політики США Марка Гасьоровскі (Mark Gasiorowski) «Зовнішня політика США і шах: побудова клієнтської держави в Ірані» («U.S. Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran», 1991) [26], яке детально розглядає військову та економічну підтримку шаха з боку США, та ірано-американського історика Близького Сходу, який був заслуженим професором історії Коледжу Баруха та Центру аспірантури Міського університету Нью-Йорка, Ерванда Абрахамяна (Ervand Abrahamian), «Іран між двома революціями» («Iran Between Two Revolutions», 1982) [3], в якій пояснюється, як авторитаризм шаха призвів до революції.

У цей період західні історики схилилися до думки, що шах був відірваний від реальності й не враховував соціальні запити суспільства, що врешті-решт призвело до його падіння. Дослідники звертали увагу на авторитарний характер шахського режиму. Наприклад, праця американського політолога, професор міжнародних досліджень та державного управління в Коледжі Вільяма та Мері, що спеціалізується на близькосхідній політиці Джеймса Білла (James A. Bill), «Орел і лев: трагедія американо-іранських відносин» («The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian

Relations», 1988) [13] містить глибокий аналіз американсько-іранських відносин у 40—70-х роках минулого століття та характеризує шаха як залежного від США правителя.

Американський дослідник Джеймс Бауерс у своєму дослідженні «Ідеологія Рези Пехлеві: Владика і модернізатор» [69] детально розглядає політичні декларації шаха, його підхід до реформ та підтримання жорсткої влади в умовах політичної нестабільності.

Такі дослідники, як Нікі Р. Кедді та Ерванд Абрахамян [49], вказують на значні зміни в структурі економіки, що відбувалися в різні історичні періоди, зокрема в країнах, що переживали колоніальні чи постколоніальні процеси. Одним із найбільш очевидних результатів цих змін є перерозподіл земельних ресурсів. Нажаль, такий результат часто був наслідком земельних реформ чи насильницької конфіскації земель, коли місцеві фермери втрачали свої землі на користь великих корпорацій або держави, що значно змінювало аграрну структуру і соціальні відносини. Згодом відбувався розвиток промисловості, адже після здобуття незалежності або в умовах глобалізації країни починали орієнтуватися на індустріалізацію для задоволення внутрішнього попиту та експорту. Це сприяло переходу від сільського господарства до індустріального виробництва, що також призводило до урбанізації та змін в організації праці. Розширення інфраструктури стало важливою складовою економічного розвитку, адже зростання потреб у виробництві вимагало створення сучасної транспортної мережі, енергетичних систем, а також забезпечення ефективної комунікації між різними регіонами країни. Своєю чергою, такі події сприяли розвитку внутрішньої торгівлі та залученню іноземних інвестицій. Іноземний капітал, зокрема, відіграв важливу роль у приватизації державних підприємств, розвитку нових промислових секторів, будівництві інфраструктури та видобутку природних ресурсів.

Хоча інвестиції забезпечували швидке економічне зростання, вони також могли призводити до соціально-економічних нерівностей, оскільки інтереси місцевих громад не завжди враховувалися. Зміни в економічній

структурі, за словами Кедді та Абрахамяна, мали важливе значення для формування нових економічних моделей і шляхів розвитку, орієнтованих як на внутрішнє зростання, так і на міжнародну інтеграцію [49].

Багато дослідників, зокрема Джеймс Білл [13], наголошують на посиленні авторитарного характеру правління шаха, зокрема через діяльність САВАК — таємної поліції, яка здійснювала жорстокі репресії проти опозиції [13].

Правління Мохаммеда Реза Пехлеві також визначалося активною зовнішньою політикою, що була спрямована на зміцнення відносин із Західним світом, зокрема зі США та Великою Британією. Американські дослідники аналізують союз Ірану з США як одну з головних опор шахського режиму. За фінансової та військової підтримки Вашингтона шах зміг значно зміцнити армію та гарантувати стабільність власного правління.

З початку ХХІ століття з'явилися нові підходи до вивчення правління Мохаммеда Реза Пехлеві. Багато дослідників почали аналізувати не лише його помилки, а й досягнення. Вони визнають, що його політика мала як негативні, так і позитивні аспекти. З одного боку, модернізація сприяла розвитку економіки та освіти, з іншого — репресії та неврахування суспільних настроїв підірвали довіру до монархії.

Серед сучасних досліджень виділяється праця Ендрю Скотта Купера (Andrew Scott Cooper), який народився в Новій Зеландії та працював дослідником у Human Rights Watch, «Падіння небес: династія Пахлеві та останні дні імператорського Ірану» («The Fall of Heaven: The Pahlavis and the Final Days of Imperial Iran», 2016) [56], яка більш нейтрально оцінює роль шаха, визнаючи його прагнення до модернізації. Автор, який не розуміє перської мови, використав розсекречені документи федерального уряду США, зроблені приблизно в період повалення шаха, а також інтерв'ю з членами уряду та родиною Пехлеві, включаючи Шахбану Фарах Пехлеві.

Інше значне дослідження, праця британського історика і політичного аналітика іранського походження, фахівця з історії сучасного Ірану Алі

Ансарі (Ali Ansari), «Шах» («The Shah», 2014) [9], містить глибокий аналіз особистості правителя та його місце в іранській історії.

Ансарі розкриває Мохаммеда Реза Пехлеві як глибоко суперечливу особистість, у якій поєднувались величезні модернізаційні амбіції та глибока невпевненість у власній легітимності. Автор підкреслює, що шах ніколи не відчував себе повноцінним спадкоємцем династії, оскільки влада дісталася йому не в результаті героїчного підйому на престол, а як наслідок зречення його батька під тиском Британії та СРСР. Тому він залишався залежним від іноземної підтримки – спершу союзників, пізніше США. «He came to the throne a reluctant monarch, haunted by the legacy of his father and the shadow of foreign intervention» (Ansari, 2014, p. 34) [17].

Дослідник бачить у шахові месіанську фігуру, яка прагнула модернізувати Іран, але не мала чіткого уявлення про шлях до цієї мети. Його бачення базувалося на наслідуванні Заходу (особливо США), водночас не враховуючи глибинні соціальні структури й ісламські традиції країни. Шах орієнтувався на технократичні індикатори (зростання ВВП, аграрні реформи, індустріалізацію), нехтуючи політичною легітимацією. «The Shah's idea of modernity was more architectural and aesthetic than institutional» (Ansari, 2014, p. 64) [17].

Ансарі багато уваги приділяє психологічному стану шаха. Він описує, як страх перед повторенням долі свого батька (вигнання і крах режиму) штовхав Мохаммеда Резу до дедалі більшого авторитаризму та централізації. У результаті він ізолював себе від суспільства, оточив себе лояльним, але безініціативним оточенням і втратив контакт із реальністю. «Fear became his compass. Paranoia took the place of insight.» (Ansari, 2014, p. 64) [17].

Одним з головних аргументів Ансарі є те, що шах перетворився на клієнтського правителя Заходу, зокрема США. Хоча він прагнув незалежності, у стратегічних питаннях (безпека, нафта, збройні сили) він дедалі більше залежав від Вашингтона. Це послаблювало його внутрішню

легітимність, породжуючи відчуття неоколоніального управління в очах іранського народу.

Ансарі вважає, що шах не зміг створити переконливий національний наратив, який би об'єднав модернізацію, ідентичність та легітимність. У той час як ісламські сили під проводом Хомейні мали чітке ідеологічне бачення, шах втратив здатність пояснювати, навіщо Ірану потрібна саме така, авторитарна модернізація. «He failed not in power, but in meaning. His revolution was silent, his rule unspoken.» [17].

Шах у праці Ансарі — постать трагічна, але не карикатурна: не деспот, а радше людина, що зіштовхнулася з обмеженнями модернізаційного авторитаризму. Ансарі підсумовує, що Мохаммед Реза Пехлеві залишився в історії як «невиправданий реформатор»: володар, який мав амбіцію перетворити Іран на велику сучасну державу, але не зумів побудувати політичну систему, здатну витримати його відхід або критичні виклики.

Праця Алі Ансарі є однією з найгрунтовніших неідеологізованих біографій шаха, що поєднує психологічний портрет і політичний аналіз; відходить від радикального осуду або ідеалізації; пояснює крах шаха через нестачу інституцій, делегітимацію модернізації та слабкість політичної культури.

У праці ірано-американського дослідника Близького Сходу, колишнього співробітника Держдепартаменту США та старшого наукового співробітника Ради з міжнародних відносин Рея Такея (Ray Takeyh) «Останній шах: Америка, Іран і падіння династії Пахлеві» ("The Last Shah: America, Iran, and the Fall of the Pahlavi Dynasty", 2021) [65] детально розглядаються американсько-іранські відносини та внутрішньополітична ситуація в останні роки правління шаха.

Такея заперечує популярну тезу, що падіння шаха було наслідком виключно антизахідної мобілізації чи політики США. Він показує, що династія Пехлеві впала через глибоку внутрішню суперечність режиму: він був західноорієнтованим автократичним модернізатором, який ігнорував

культурні та політичні особливості власного народу. «The Shah's greatest failure was not repression, but his inability to articulate a vision of national identity beyond economic development.» (Ray Takeyh, 2021. p. 21).

У аналізованій праці автор аналізує Мохаммеда Реза Пехлеві як людину, глибоко залежну від американської підтримки, яка компенсувала власну слабкість нарощенням репресивної сили. Такея підкреслює непослідовність у реформуванні, оскільки аграрні, освітні й гендерні реформи не були підкріплені політичною інклюзією; відсутність внутрішньої легітимації бо шах правив через страх, а не через діалог або символічне об'єднання нації; наростаючу ізоляцію від соціальних реалій, особливо у 1970-х роках. «He ruled through institutions of fear, yet failed to anticipate that fear is a brittle foundation.» (Takeyh, 2021 p. 32).

Окрема цінність книги - це ґрунтовний аналіз американсько-іранських відносин. Такея спирається на розсекречені архіви ЦРУ, Держдепу та адміністрацій Трумена, Ейзенхауера, Картера. Такея, як і Алі Ансарі, акцентує на тому, що Біла революція — серія реформ 1960-х — не змогла створити модерну національну ідентичність. Вона лише посилила напруження. Реформи суперечили ісламським, племінним і традиційним структурам; політична апатія й цензура заглушили громадянський діалог; режим не дозволяв жодної форми опозиційної легітимності.

У заключних розділах Такея описує шаха як архітектора модернізації, який не зміг побудувати модерну державу. Його правління — це приклад того, як прагнення модернізувати економіку без політичної реформи веде до кризи легітимності.

Британські та американські дослідники визнають, що шахська монархія значною мірою існувала завдяки підтримці США та Великої Британії, особливо після перевороту 1953 року. Шах намагався модернізувати країну, проте його реформи призвели до соціальної нерівності та відчуження серед населення. Західні історики детально досліджують діяльність САВАК, що переслідувала опозиціонерів, зокрема ісламських фундаменталістів та ліві

рухи. Більшість західних дослідників вважають, що революція стала наслідком політичних та економічних проблем, корупції та відсутності соціального діалогу.

Важливими є роботи американського дослідника Леслі Строус [62], який у своєму дослідженні «Втручання та революція» аналізує зовнішній вплив на Іран у той період. У своїй праці він детально розглядає роль великих геополітичних гравців, зокрема США, Великої Британії та Радянського Союзу, у формуванні політичної ситуації в країні. Строус висвітлює, як економічні інтереси, ідеологічне протистояння та прагнення до контролю над стратегічними ресурсами, такими як нафта, визначали політику цих держав щодо Ірану.

У вказаному дослідженні Строуса також приділено увагу тому, яким чином зовнішні сили впливали на внутрішню політику Ірану, підтримуючи або, навпаки, підриваючи авторитет місцевих лідерів. Зокрема, Строус аналізує ключові події, такі як переворот 1953 року, організований за участі ЦРУ і британських спецслужб, та його довгострокові наслідки для країни. Вчений звертає увагу на те, що втручання зовнішніх сил не лише вплинуло на політичну стабільність Ірану, а й сформувало передумови для революції 1979 року.

Англійський дослідник Ерік Уолтерс у книзі «Реза-шах і його світогляд» [32] аналізує ставлення Рези-шаха до західних демократичних цінностей і його спроби інтегрувати Іран у світовий порядок. Маргарет Лейн у дослідженні «Реза-шах і західні зв'язки» [27] розглядає, як зовнішні сили сприймали Іран у контексті світових воєн.

Американські та британські дослідники часто оцінюють правління Рези-шаха через призму його відносин із західною цивілізацією та його прагнення модернізувати країну за західними зразками. Американські та британські джерела іноді акцентують увагу на його авторитаризмі та схильності ізолювати країну від широких міжнародних зв'язків. Загалом, стосовно англомовних іраністів можна зазначити, що для більшості з них

характерною є позитивна оцінка внеску Реза-шаха та Мохаммеда Реза-шаха Пехлеві в розвиток Ірану у ХХ столітті.

Іранська історіографія шахського періоду загалом характеризується позитивною оцінкою правління династії Пехлеві. Яскравими її представниками є Афхамі Голам Реза [5] і С. А. Амір-Арджоманд [7]. Значний внесок у формування державної ідеології того часу зробили також дослідження іранських науковців 1920 —1930-х років, зокрема Ансарі Алі Масуд [8], А. Ансарі [9], Атабакі Тураджд [11]. У період правління Мохаммеда Реза-шаха Пехлеві широке визнання здобула праця Абдула Хосейна Зарринкуба «Два століття мовчання» [71], яка в націоналістичному ключі висвітлює процес ісламізації Ірану після арабського завоювання.

Іранський дослідник Джамшид Лаїті у своєму дослідженні «Реза-шах: перспективи та репресії» [36] розглядає двояку роль Рези-шаха, який, з одного боку, проводив реформи, спрямовані на наближення життя в Ірані до західних зразків, а, з іншого боку, проявляв себе як схильний до диктаторських методів правління, зокрема, здійснював арешти своїх супротивників, до яких застосовувалися тортури.

Стаття Маджида Мохаммаді «Iranian Women and the Civil Rights Movement in Iran: Feminism Interacted», опублікована в *Journal of International Women's Studies* (Том 9, Випуск 1, листопад 2007 року), є ґрунтовним дослідженням ролі іранських жінок у русі за громадянські права після Ісламської революції 1979 року. Автор аналізує взаємодію феміністичного дискурсу з ширшими демократичними прагненнями суспільства, висвітлюючи складні взаємини між гендерною боротьбою, політичними трансформаціями та культурними традиціями Ірану.

Мохаммаді розпочинає з огляду системних гендерних нерівностей, які посилюлися після революції 1979 року. Він підкреслює, що ідеологія Ісламської Республіки, зокрема застосування шариату, сприяла інституціоналізації дискримінації жінок у правовій, політичній та культурній сферах.

Автор розглядає еволюцію іранського фемінізму, який, попри репресії, адаптувався до нових умов. Жінки-активістки використовували ісламські тексти для обґрунтування своїх прав, створюючи унікальний дискурс «ісламського фемінізму».

Стаття досліджує, як жіночі ініціативи інтегрувалися в ширший рух за демократизацію та захист прав людини. Жінки не лише боролися за гендерну рівність, але й активно підтримували загальні вимоги до політичних реформ.

Мохаммаді також аналізує внутрішні суперечності феміністичного руху в Ірані, включаючи розбіжності між секулярними та релігійними активістками, а також виклики, пов'язані з культурними та політичними обмеженнями. Автор підкреслює, що, незважаючи на обмеження, жіночий активізм сприяв поступовим змінам у суспільстві, зокрема в освіті, правовій сфері та громадському житті.

Стаття Мохаммаді надає цінний аналіз ролі іранських жінок у боротьбі за громадянські права, демонструючи, як феміністичний дискурс адаптувався до специфічних умов Ірану. Вона підкреслює важливість жіночого активізму в процесах демократизації та соціальних змін, незважаючи на численні виклики та обмеження.

Іранський дослідник Манучехр Ганджі (Manouchehr Ganji) у своїй праці [36] розглядає еволюцію ідеології Рези-шаха та її вплив на політику Ірану. Реза-шах прагнув до незалежності Ірану на міжнародній арені, активно зміцнюючи зв'язки з європейськими державами, передусім Великою Британією та Францією, водночас намагаючись уникнути прямої залежності від них.

Сучасна іранська історіографія, пов'язана з ісламською республікою, та опозиційна ісламська історіографія дореволюційного періоду загалом критично оцінюють епоху Пехлеві, особливо правління Мохаммеда Реза-шаха, наголошуючи на антинаціональній політиці династії. Серед представників цього напрямку можна виокремити Манучехра Ганджі [36]. Сучасна іранська емігрантська історіографія, що почала формуватися у

вісімдесятих роках ХХ століття, є важливою складовою дослідження історії Ірану в умовах еміграції після Ісламської революції 1979 року. Більшість дослідників цієї сфери мають особистий досвід життя в еміграції, що, ймовірно, вплинуло на їхні оцінки іранської історії, особливо періоду правління династії Пехлеві. Водночас цей період часто розглядається через призму політичних та соціальних змін, що відбувалися в Ірані до революції, коли країна була під владою шаха Мохаммеда Рези Пехлеві. Емігрантські історики значною мірою оцінюють цей період позитивно, зокрема, через економічний розвиток, модернізацію інфраструктури та соціальні реформи, що були реалізовані урядом шаха.

Серед таких дослідників — американський учений іранського походження Махмуд Реза Годс [35], який приділяє особливу увагу політичній системі шахського Ірану. У своїх роботах він детально аналізує структуру та функціонування уряду шаха, зокрема центральну роль шаха в управлінні країною, його взаємодію з військовими, політиками, а також з іноземними державами. Годс розглядає систему авторитарного правління, зокрема механізми контролю за суспільством та опозицією, а також те, як шахський уряд намагався модернізувати Іран, включаючи освітні та економічні реформи, надання жінкам більше прав та створення нових інституцій для зміцнення держави.

Незважаючи на модернізаційні досягнення, історіографія також не оминає проблеми, які виникли через авторитаризм і соціальні нерівності, що призводили до незадоволення широких верств населення, що в кінцевому результаті сприяло революційним настроям. Однак емігрантські дослідники часто намагаються представити період Пехлеві в більш збалансованому контексті, акцентуючи увагу на економічних і соціальних досягненнях того часу, при цьому зберігаючи обережність щодо політичних репресій та обмежень громадянських прав, які мали місце в період правління шаха.

Водночас Турадз Атабаки [11] займає більш стриману позицію щодо регіонального сепаратизму, ніж К. Фаррох [22]. У праці Голяма Рези Афхамі

«Життя шаха і його епоха» досліджується роль особистих якостей Мохаммеда Реза-шаха Пехлеві в падінні монархічного режиму в Ірані [40].

Афхамі підкреслює, що Мохаммед Реза Пехлеві суттєво відрізнявся від свого батька, Реза Шаха. Якщо батько був агресивним і владним, то син виявляв сором'язливість, стриманість і схильність до самозаглиблення. Хоча він був дисциплінованим і пунктуальним, його особистість характеризувалася вразливістю та емоційною нестабільністю. Ці риси впливали на його здатність приймати рішучі політичні рішення, особливо в кризових ситуаціях.

Однією з ключових рис шаха була його відраза до насильства. Під час Ісламської революції 1979 року він відмовився застосовувати силу проти протестувальників, що, на думку Афхамі, стало однією з причин падіння монархії. Шах вважав, що не має морального права проливати кров свого народу, навіть якщо це могло б зберегти його владу .

Хоча праця Афхамі є цінним джерелом інформації, деякі критики зазначають, що автор, маючи монархістські симпатії, іноді ідеалізує образ шаха. Наприклад, він намагається виправдати дії шаха під час розгону протестів і мінімізує роль таємної поліції SAVAK у репресіях. Це може створювати дещо однобічний погляд на події того часу.

Голам Реза Афхамі в своїй праці надає глибокий аналіз особистості Мохаммеда Реза Пехлеві, підкреслюючи, що його характерні риси - стриманість, відраза до насильства та емоційна вразливість - суттєво вплинули на хід історичних подій в Ірані. Ці особисті якості, поряд з політичними та соціальними факторами, сприяли падінню монархічного режиму.

Загалом, іранські історики здебільшого вважають Резу-шаха реформатором, який започаткував модернізацію Ірану, хоча його авторитарні методи і придушення політичної опозиції викликають критику. В іранській історичній науці акцент робиться на його зусиллях з відновлення незалежності і національної гордості.

Треба вказати також на внесок у дослідження діяльності Мохаммеда Реза Пехлеві пакистанських дослідників. Зокрема, такі дослідники, як Мухаммад Музаффар (Muhammad Muzaffar), Різвана Каусар (Rizwana Kausar) і Найла Афзаль (Naila Afzal) у своєму дослідженні «Царювання Мухаммада Реза шаха Пахлаві: аналіз Білої революції» [Muhammad Reza Shah Pahlavi Reign: An Analysis of White Revolution] досліджують реформи останнього іранського шаха, й звертають увагу на те, що ядром Білої революції, яка створила політичну та економічну невизначеність у країні, були земельні реформи. Автори стверджують, що ця революція мала одним із наслідків те, що шаху довелося зіткнутися з критикою, особливо з боку священнослужителів, через його політику нерівного розподілу нафтових багатств, автократичне правління, корупцію, примусові реформи у західному стилі та дії САВАК (таємної поліції). Дані, отримані цими дослідниками, свідчать про те, що діяльність Шаха призвела до Ісламської революції 1979 року.

Стосовно радянської історіографії, треба вказати на внесок у вивчення політичної історії Ірану періоду Пехлеві А. Абрамяна [1]. Під його керівництвом у другій половині 80-х років ХХ ст. радянські іраністи почали роботу над дослідженням передумов та наслідків Іранської революції 1979 року. У 1989 році вийшла колективна монографія «Іранська революція 1978—1979: Причини та уроки» [1], до якої увійшли статті самого А. З. Арабаджяна («Монархія Мохаммеда Рези Пехлеві в його власному уявленні» та «Монархія та її політичні партії» [1]), а також праці інших авторів.

Водночас радянська історіографія акцентувала увагу на ролі Ірану як антикомуністичного бастиону в регіоні та підкреслювала його участь у блокуванні радянського впливу на Близькому Сході. Окрім того, шах активно намагався позиціонувати Іран як регіонального лідера, втручаючись у конфлікти в сусідніх країнах та підтримуючи проамериканські уряди. Проте така залежність від зовнішньої підтримки зробила режим вразливим: коли наприкінці 1970-х років США зіткнулися з внутрішніми та зовнішніми

кризами, їхня підтримка Ірану послабилася, що значною мірою сприяло падінню шахського режиму.

Таким чином, історіографія правління Мохаммеда Реза Пехлеві еволюціонувала від позитивних оцінок у період його правління до критичних аналізів після революції. В сучасних дослідженнях простежується більш зважений підхід, що дозволяє розглядати шаха як суперечливу постать, яка прагнула модернізувати країну, але не змогла ефективно балансувати між авторитаризмом та реформами.

Варто зазначити, що після революції офіційна історіографія Ірану зазнала значних змін, і багато досліджень періоду правління Пехлеві були переглянуті або піддані критиці з позицій нової влади. Тим не менш, сучасні іранські історики продовжують вивчати цей складний період, намагаючись дати об'єктивну оцінку його досягненням та недолікам.

1.2. Джерельна база

У процесі роботи над дослідженням, відповідно до його цілей і завдань, були використані документи офіційного походження, мемуарна література, а також періодичні видання.

Конституція Ірану [102], яка діяла з 1906 по 1979 роки, є важливим документом офіційного походження і має глибокий вплив на політичну структуру та національну ідентичність країни. Прийнята після Конституційної революції 1905—1911 років, вона стала результатом прагнення іранського народу до обмеження абсолютної монархії та запровадження конституційного ладу. Конституція 1906 року була символом переходу від феодальних порядків до більш модернізованої форми правління.

Цей документ став основою для політичних та соціальних змін в Ірані, однак він зазнав кількох доповнень та змін, особливо після 1925 року, коли династія Пехлеві прийшла до влади. Прийняття нових положень у 1925 році посилює роль центральної влади і стало основою для зміцнення

авторитарного характеру режиму шаха Рези Пехлеві. Це доповнення дозволило створити більш централізовану, сильну державу, де роль націоналізму та ідеї єдності Ірану стали важливими складовими ідеології правлячого класу.

Конституція шахського періоду не тільки забезпечувала формальну основу для правління монархії, але й ставала важливим інструментом для обґрунтування політики національного розвитку та державного націоналізму. У ній були зафіксовані положення, які визначали пріоритети для іранської нації, такі як збереження національної незалежності, розвиток економіки та культури, а також боротьба з впливом зовнішніх сил.

Зокрема, націоналізм, як ідеологія, що проголошувала верховенство інтересів іранської нації, став однією з основних складових політики Ірану в цей період. Це також знайшло відображення в прагненні до модернізації країни, впровадженні нових реформ, зокрема в таких сферах, як освіта, інфраструктура та промисловість. Шахи Пехлеві, спираючись на положення Конституції, використовували націоналізм для мобілізації населення навколо своїх амбіцій щодо перетворення Ірану в модерну державу з потужною економікою та значущою міжнародною роллю [102].

До цієї ж групи джерел належать такі матеріали, як текст державного гімну шахіншахського Ірану (1933—1979) [103] та зображення повного державного герба шахської держави. Ці джерела дають змогу оцінити роль іранського націоналізму в державній символіці шахського Ірану за часів Пехлеві.

Тексти міжнародних угод і договорів, такі як Конвенція між Росією та Великою Британією щодо Персії, Афганістану та Тибету від 18 серпня 1907 року, Угода про британську допомогу для сприяння прогресу та добробуту Персії від 9 серпня 1919 року, Договір між РСФРР і Персією від 26 лютого 1921 року [39, а також Звернення РНК РСФРР та НКЗС РСФРР до всіх трудящих мусульман Росії та Сходу від 3 грудня 1917 року, опубліковані в збірниках дипломатичних документів, висвітлюють зовнішньополітичні

умови, в яких розвивалася ідеологія державного націоналізму в Ірані в досліджуваний період.

Документи того часу, зокрема декрети і укази шаха, законопроекти та звіти про реформи, відображають амбіційні плани Рези-шаха з модернізації. У цих матеріалах детально досліджені реформи в освіті, праві, судовій владі та інфраструктурні проекти [44].

Сам Реза-шах також писав книги й виголошував публічні промови, у яких викладав політичну філософію «пехлевізму» та наголошував на необхідності модернізації Ірану й зміцнення національного суверенітету [45].

Мемуари політиків, дипломатів, військових та членів королівської родини є безцінним джерелом для реконструкції політичної, економічної та культурної історії Ірану доби правління Мохаммеда Реза Пехлеві (1941–1979). Ці особисті свідчення дозволяють глибше зрозуміти логіку прийняття рішень у рамках авторитарного режиму, внутрішні суперечності Білої революції, зовнішньополітичну орієнтацію Ірану та атмосферу кінця монархії.

Мемуарна література є важливим джерелом для реконструкції політичної, економічної та культурної історії Ірану періоду правління Мохаммеда Реза Пехлеві (1941—1979), оскільки дозволяє зрозуміти суб'єктивні погляди ключових діячів епохи. Мемуари шаха Мохаммеда Реза Пехлеві [58] представляють його власну інтерпретацію подій, зокрема перевороту 1953 року та Ісламської революції 1979 року. Автор акцентує на модернізаційних реформах і звинувачує в падінні монархії зовнішні сили та опозицію, уникаючи самокритики щодо репресій чи діяльності САВАК. Це робить мемуари цінним джерелом для розуміння ідеології шахського режиму, але їх апологетичний характер обмежує об'єктивність. Порівняно з критичними працями західних дослідників, таких як Стівен Кінзер [48], мемуари шаха контрастують із оцінками, що підкреслюють залежність режиму від США та внутрішні соціальні суперечності.

Мемуари Фари Пехлеві, останньої імператриці Ірану [106], зосереджені на гуманітарній і культурній діяльності, а також на особистих переживаннях

кінця монархії. Вони дають змогу простежити сприйняття реформ і революційних подій із погляду правлячої еліти, але мають суб'єктивний характер і обмежено висвітлюють політичні аспекти. На відміну від них, праця Алі Ансарі [17] пропонує більш збалансований аналіз, акцентуючи на психологічних і політичних аспектах правління шаха.

Мемуари Хоссейна Фардаста, колишнього керівника САВАК [107], є унікальним джерелом завдяки відвертим оцінкам корупції, некомпетентності уряду та впливу західних спецслужб. Вони доповнюють аналіз Абрахамяна [9], який підкреслює внутрішні суперечності режиму, але потребують обережного використання через можливу упередженість автора як учасника подій. Ці мемуари разом із офіційними документами та академічними працями створюють багатогранну картину епохи, дозволяючи дослідити як ідеологічні засади режиму, так і причини його краху.

В цілому мемуари еліти Пехлеві та їхніх опонентів формують поліфонічну картину доби: від апологетики до самокритики; доповнюють офіційну історіографію, особливо в аспектах внутрішньої боротьби у владних колах; та є джерелами для вивчення ментальності еліт, їхньої адаптації до модернізації та зовнішнього тиску.

Шах Мохаммед Реза Пехлеві активно використовував законодавчу владу для реалізації своїх реформ. Включення в політичну програму таких концепцій, як модернізація, індустріалізація та аграрна реформа, забезпечило йому підтримку на перших етапах правління. Проте надмірна авторитарність і нездатність вчасно адаптувати реформи до реалій іранського суспільства призвели до зростання невдоволення, яке врешті-решт виразилось у Ісламській революції 1979 року.

Зокрема, Закон про аграрну реформу 1962 року та закон про розширення прав жінок, які стали основними частинами «Білої революції». В цих документах міститься інформація про плани реформування економіки та соціальної структури. Іранські та міжнародні ЗМІ відіграли важливу роль у популяризації реформ і відображенні громадської думки. Газети та журнали

того часу, Tehran Times [107] та Kayhan [108], активно висвітлювали реформи та рішення шаха як всередині країни, так і на міжнародній арені. ЗМІ за кордоном, зокрема The New York Times [109] та The Times [110], висвітлювали події в Ірані, представляючи різні погляди, як позитивні, так і критичні.

Джерельна база дослідження є різноманітною та комплексною, охоплюючи офіційні документи, міжнародні угоди, законодавчі акти, мемуари політичних діячів та матеріали періодичної преси. Офіційні джерела — Конституція Ірану, декрети шахів, тексти реформ та державна символіка — дозволяють простежити еволюцію політичної ідеології та націоналізму в період правління династії Пехлеві. Міжнародні договори відображають зовнішньополітичний контекст формування державної ідеології та вплив великих держав на розвиток Ірану. Мемуарна література політичних діячів, членів королівської родини та керівників спецслужб доповнює офіційні документи суб'єктивними, але важливими свідченнями про внутрішню політику, перебіг реформ та соціальні конфлікти. Матеріали іранських та західних ЗМІ дозволяють оцінити сприйняття реформ і міжнародний імідж шахського режиму.

У сукупності така джерельна база забезпечує можливість всебічного аналізу розвитку державного націоналізму, політики модернізації та причин трансформації іранського суспільства в досліджуваний період.

1.3. Методологія та методи дослідження

Дослідження правління Мохаммеда Реза Пехлеві — складне міждисциплінарне завдання, що охоплює політичні, економічні, соціокультурні та міжнародні аспекти. Це дослідження вимагає критичного підходу до джерел, різнопланового інструментарію й урахування як внутрішніх, так і зовнішніх чинників модернізації в Ірані у другій половині ХХ століття.

Історико-порівняльний метод дозволяє зіставити іранську модель модернізації з досвідом інших країн Близького Сходу (Туреччина, Єгипет, Саудівська Аравія), виявляє спільні риси авторитарної модернізації без демократичних інститутів.

Історико-порівняльний метод - це один із базових методів історичних досліджень, що дозволяє виявляти подібності та відмінності між явищами, подіями, процесами або інституціями в різних історичних контекстах. Його використовують для вивчення закономірностей розвитку, формування типологій, прогнозування тенденцій або оцінки ефективності політик.

Цей метод передбачає зіставлення історичних явищ у різних країнах, епохах чи культурах для: виявлення універсальних тенденцій (наприклад, індустріалізація, урбанізація, революції), з'ясування національних або регіональних особливостей, аналізу причин подібностей і відмінностей у розвитку суспільств.

До основних ознак методу відносять системність (аналіз включає кілька взаємопов'язаних факторів (економіка, політика, культура)); типологізацію (визначення типів історичних явищ (наприклад, авторитарна модернізація)); аналітичність (не просто опис, а пояснення причин відмінностей).

У контексті правління Мохаммеда Реза Пехлеві цей метод використовувався для порівняння модернізаційних стратегій Ірану з Туреччиною (реформи Ататюрка) або Єгиптом (Гамаль Абдель Насер). Здійснювався аналіз типу авторитарної модернізації без демократичних реформ та проводилося порівняння ролі армії та духовенства в суспільно-політичному житті.

До переваг застосування історико-порівняльного методу можна віднести те, що він дає змогу бачити явища в ширшому контексті; сприяє формуванню узагальнень і типологій; допомагає краще інтерпретувати унікальність окремого історичного досвіду. Але він має і недоліки: високий ризик анахронізму (перенесення понять з одного періоду на інший); не

завжди можна знайти достатньо достовірні дані для коректного порівняння; потрібна глибока обізнаність у контекстах усіх порівнюваних об'єктів.

Історико-порівняльний метод є незамінним у дослідженнях глобальних процесів (модернізації, революцій, імперій), а також для обґрунтування типологій історичних явищ. У випадку Ірану, він допомагає зрозуміти, чому модернізація, подібна до інших країн, завершилась релігійною революцією.

Системний аналіз дозволяє дослідження Ірану як цілісної соціополітичної системи, де економіка, влада, армія, духовенство та громадянське суспільство функціонують у взаємодії та розгляд «Білої революції» як спроби інституційної модернізації в межах авторитарної моделі. Системний аналіз — це міждисциплінарний науковий метод дослідження складних об'єктів (систем) як цілісностей, що складаються з взаємопов'язаних елементів. У гуманітарних і суспільних науках, зокрема в історії та політології, системний аналіз дозволяє глибше зрозуміти структуру, функціонування та розвиток суспільств, держав або політичних режимів.

Даний вид наукового аналізу полягає в:

- розгляді об'єкта дослідження як цілісної системи;
- виокремленні його елементів, зв'язків і підсистем;
- вивченні взаємодії між цими елементами та їхнього впливу на загальний розвиток системи.

Основні характеристики даного методу наукових досліджень можна представити наступним чином:

- цілісність (аналізується не лише окремий елемент (наприклад, армія чи економіка), а вся сукупність взаємопов'язаних структур);
 - структурність (система має ієрархію, рівні (наприклад: держава – інститути – індивіди));
 - динамічність (увага до змін у системі: реформи, кризи, еволюція);
- зворотний зв'язок (система реагує на впливи, адаптується або змінюється).

Приклади застосування даного методу у нашому дослідженні представлені у таблиці 1.

Таблиця 1.1. Приклади застосування системного аналізу (на прикладі Ірану за часів правління шаха Пехлеві)

Підсистема	Основні характеристики	Взаємодія
Політична	Абсолютна монархія, концентрація влади у шаха	Контроль над урядом і парламентом
Економічна	Нафтова рента, індустріалізація, реформи	Фінансування проектів, залежність від Заходу
Соціальна	Зростання міського населення, зміни у класах	Соціальна мобільність, зростання невдоволення
Культурна	Західництво, секуляризація, освітня реформа	Конфлікт з духовенством, втрата легітимності
Релігійна	Шіїтське духовенство, традиціоналізм	Опозиція режиму, мобілізація мас
Міжнародна	Орієнтація на США, регіональна стабільність	Залежність від підтримки США, тиск опозиції

Системний метод має такі переваги: він забезпечує комплексний аналіз суспільних процесів, дозволяє виявляти внутрішні суперечності в системі та сприяє моделюванню можливих сценаріїв розвитку подій.

До обмежень методу належать висока складність моделювання (потрібна точна інформація); ризик надмірної абстракції (деякі нюанси реальності можуть загубитися); складність застосування до нестабільних або хаотичних систем (наприклад, під час революції).

Системний аналіз є ефективним методом дослідження складних політичних режимів, таких як шахський Іран. Він дозволяє побачити, як економічні, соціальні, культурні та політичні елементи взаємодіють між собою, створюючи умови як для модернізації, так і для потенційного краху системи.

Критичний аналіз джерел полягає у оцінюванні наративів шахської влади через порівняння з мемуарами опозиціонерів, іноземною аналітикою, архівними документами; у аналізі зміни тональності історіографії до й після Ісламської революції 1979 року.

Критичний аналіз джерел — це метод наукового дослідження, який включає оцінку достовірності, об'єктивності та значення джерела інформації для певної теми.

Підсумки та висновки: на основі критичного аналізу можна сформулювати власні висновки про значення та обмеження джерела для вашого дослідження.

Таке критичне ставлення до джерел допомагає сформувати об'єктивну картину і уникнути потенційних помилок або маніпуляцій у процесі наукового дослідження.

Також доцільно зупинитися коротко і на інших методах наукових досліджень, які були використані у процесі підготовки роботи.

Модернізаційна теорія використовується для оцінки переходу від традиційного до індустріального суспільства; дозволяє пояснити зростання середнього класу, урбанізацію, секуляризацію й одночасну політичну мобілізацію незадоволених груп (селяни, духовенство, студенти).

Контент-аналіз пропаганди та офіційної риторики дозволяє вивчення державної пропаганди, промов шаха, лозунгів «Білої революції» з метою виявлення ідеологічної основи режиму.

Джерельна база теж може розглядатися як інструмент методології. Автором були використані первинні джерела: документи уряду Ірану, промови шаха, мемуари, звіти МВФ, ЮНЕСКО, ЦРУ тощо. Блок вторинних джерел склали праці М. Мілані, Е. Абрагамяна, М. Парсі, аналітичні статті в журналах *Iranian Studies*, *Middle East Journal* та інші джерела зазначені у списку наприкінці роботи. Кожен тип джерел використовувався в контексті його походження та потенційної заангажованості. Це дозволяє вивчати явище комплексно й уникати спрощених висновків.

Інтердисциплінарність методологічного апарату спирається не лише на історичну науку, але й на: політологію (авторитаризм, типи легітимності), соціологію (зміни в класовій структурі, урбанізація), економіку (інвестиції, нафтова рента, індустріалізація), культурологію (західництво, секуляризація, освітні реформи).

Методологія дослідження правління шаха Пехлеві повинна ґрунтуватися на поєднанні історичного аналізу з сучасними інструментами соціальних наук. Лише таким чином можна виявити складність модернізації, яка, будучи глибокою в економіці, виявилась поверхневою в політиці, що зрештою й зумовило колапс режиму в 1979 році.

Стосовно методології та методів дослідження, треба вказати на те, що пехлевизм, який послужив філософською основою для модернізації Ірану за династії Пехлеві (1925—1979), прагнув централізувати владу, сприяти національній ідентичності та стимулювати соціально-економічні перетворення. У цьому дослідженні розглядається вплив програми модернізації Рези Шаха Пехлеві на формування іранського уряду та ідентичності, а також її вплив на соціально-економічну структуру.

Шляхом застосування методології якісного дослідження, у цій роботі використовується історичний та дискурсивний аналіз як спосіб побачити, яким чином у часи останнього Шаха Пехлеві здійснювалася державна модернізація та розвиток базової інфраструктури, й водночас відбувалися політичні репресії та обмеження громадянських свобод.

У цій роботі застосовується історичний метод, а також аналіз сучасного дискурсу, щоб дослідити вплив пехлевизму на ідентичність іранців та організацію їх суспільства та економіки. Методологія складається з трьох взаємопов'язаних частин: історичного аналізу, аналізу дискурсу та якісного кодування контенту.

У дослідженні використовується історичний підхід, щоб дослідити, як виникла ідеологічна основа пехлевизму, та як вона використовувалась на практиці за часів правління шаха. Задля цього застосовано дослідження

наукової літератури як основного, так і додаткового типу. У роботі пехлевизм розглядається у контексті спроб глобальної модернізації, що мали місце у ХХ столітті, та їх перетину з націоналізмом і державотворенням.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІРАНУ ДО ПРАВЛІННЯ МОХАММЕДА РЕЗА ПЕХЛЕВІ

2.1. Соціально-економічний стан Ірану у першій половині ХХ ст.

Мохаммед Реза Пехлеві успадкував багато проблем на яких слід зупинитися окремо. Саме аналізу правління батька Мохаммеда Рези Пехлеві і буде присвячено даний підрозділ. У першій половині ХХ століття Іран залишався аграрною, переважно феодальною країною. Більшість населення – понад 70% — мешкало у сільській місцевості та займалося землеробством [8, р. 127]. Земельна структура була глибоко нерівномірною: основну масу орної землі контролювали великі землевласники (ага), в той час як селяни перебували у стані напівфеодальної залежності. Виробництво було малопродуктивним, значна частина населення жила за межею бідності.

Серед ключових елементів змін були динаміка чисельності населення, урбанізація, соціальна структура та рівень освіти. Аналіз цих процесів дає змогу глибше зрозуміти передумови модернізації та політичних зрушень, які відбулися за часів правління Реза-шаха Пехлеві та його наступника Мохаммеда Реза Пехлеві.

У 1900 р. чисельність населення Ірану становила приблизно 10 мільйонів осіб. Протягом першої половини століття спостерігалось поступове зростання, незважаючи на періодичні соціальні потрясіння, епідемії та воєнні конфлікти (табл 2.1.).

Таблиця 2.1. Демографічна ситуація в Ірані (1900-1950)

Рік	Чисельність населення	Частка міського населення	Частка сільського населення
1900	~10 млн	~10 %	~90 %
1920	~11 млн	~12 %	~88 %
1930	~13 млн	~15 %	~85 %
1940	~15 млн	~18 %	~82 %
1950	~17 млн	~22 %	~78 %

Джерело: Statistical Centre of Iran. Census Reports 1956 [76]; United Nations Demographic Yearbook 1950 [83]

Ключовими демографічними особливостями було те, що сільське населення переважало і до 1950 р. Більшість іранців проживали в сільській місцевості. Основною діяльністю залишалося землеробство, часто примітивними методами. Високою була смертність та низькою тривалість життя, так до 1940-х рр. тривалість життя становила близько 30—35 років через бідність, епідемії та відсутність доступної медицини. Населення тогочасного Ірану відзначалося і низьким рівнем урбанізації і лише з 1940-х рр. розпочалася повільна урбанізація, зокрема через модернізаційні зусилля уряду Пехлеві. Після 1920-х рр. почався бурхливий приріст населення, і завдяки певним реформам і стабілізації, чисельність населення відтоді почала поступово зростати.

Іран залишався переважно аграрною країною до середини ХХ століття. Перші хвилі урбанізації були пов'язані з реформами Реза-шаха (1925—1941), будівництвом залізниць, урбаністичним плануванням Тегерана, Тебріза, Ісфахана тощо. Відтоді міста поступово ставали адміністративними та торговельними центрами.

До початку реформ 1920-х років рівень письменності був надзвичайно низьким, що демонструють дані таблиці 2.2.

Таблиця 2.2. Рівень письменності в Ірані (%)

Рік	Чоловіки	Жінки
1920	~10 %	~2 %

1930	~15 %	~3 %
1940	~20 %	~5 %
1950	~30 %	~10 %

Джерело: United Nations Demographic Yearbook 1950. – <https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dybsets/1950%20DYB.pdf>

Реформи Реза-шаха у сфері освіти включали: створення системи державних шкіл; запровадження обов’язкової початкової освіти; просування ідеї жіночої освіти (з серйозним опором традиціоналістів).

Населення Ірану було етнічно неоднорідним: перси були і тоді домінуючою етнічною групою; азербайджанці, курди, араби, туркмени, белуджі належали до численних національних меншин. Основна релігія населення Ірану — іслам (шиїзм), але існували також суніти, євреї, християни, зороастрійці. Ця різноманітність впливала на внутрішню політику, національну єдність та викликала окремі сепаратистські настрої в регіонах [47, р. 76].

Економічні фактори здійснювали значний вплив на населення. Так початок нафтового видобутку (від 1908 р.) змінив економіку країни, хоча соціальні блага розподілялися нерівномірно. Доходи від нафти концентрувалися в руках центральної влади та монархії, вони представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3. Доходи Ірану від нафти (млн дол. США, орієнтовно)

Рік	1920	1930	1940	1950
Доходи	~10	~25	~60	~150

Джерело: Statistical Centre of Iran. Census Reports 1956 [76]

Як ми бачимо сільське населення в Ірані до середини ХХ ст. становило переважну більшість — близько 80—90% усього населення країни. Саме село було центром економічного та соціального життя більшості іранців. Проте

умови життя, рівень розвитку інфраструктури, освіти та охорони здоров'я в сільській місцевості залишалися на низькому рівні. Реформи правителя Реза-шаха. Пехлеві лише частково торкнулися сільських регіонів.

Таблиця 2.4. Частка сільського населення в Ірані (1900–1950)

Рік	Загальна чисельність населення	Частка сільського населення	Кількість (млн осіб)
1900	~10 млн	~90%	~9 млн
1920	~11 млн	~88%	~9.7 млн
1930	~13 млн	~85%	~11 млн
1940	~15 млн	~82%	~12.3 млн
1950	~17 млн	~78%	~13.3 млн

Джерело: Statistical Center of Iran; UN Demographic Yearbook 1950 – <https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dybsets/1950%20DYB.pdf>

Село Ірану характеризувалося феодальними відносинами. Більшість селян не володіли землею, а працювали як орендарі або наймані працівники на землях великих землевласників (беків). Існувала система “арбаб-реаї” (пан-селянин), за якої селяни залежали від місцевих феодалів [44, р.45].

Село було майже повністю виключене з політичного процесу. Влада в селі концентрувалася в руках місцевих феодалів або духовенства. Селяни часто не мали ані доступу до судової системи, ані захисту своїх прав.

Реза-шах Пехлеві (1925—1941) розпочав спроби реформ:

- будівництво доріг і залізниць, які іноді доходили до сільських регіонів;
- початкові освітні програми, хоча вони слабо охоплювали села;
- обмеження впливу духовенства на сільські громади [2, с. 49].

Проте аграрна реформа як така не була проведена, і феодальний устрій села залишався домінуючим.

Урбанізація в Ірані у першій половині ХХ століття відбувалася повільно, з обмеженим охопленням населення. Протягом цього періоду Іран залишався мало індустріалізованою країною із слабкою промисловою частиною економіки, частка міського населення у 1900-1950 рр. не перевищувала 20-22%. Проте політика модернізації, запроваджена шахом Реза Пехлеві, зумовила зростання міст, розвиток інфраструктури та зародження нової урбаністичної ідентичності [2, р. 53]. Основні дані представлені у таблиці 2.5.

Основними центрами урбанізації стали найбільші міста країни. Тегеран — столиця Ірану з 1796 р., центр влади та адміністрації. За правління Реза Пехлеві відбувалося масштабне розширення його міської інфраструктури: збудовано нові дороги, мости, громадські будівлі, вокзали. Населення Тегерана зросло з ~200 тис. у 1900 р. до понад 1 млн у 1950-х рр. Серед центрів урбанізації окрім столиці були Ісфаган, Тебріз, Мешхед, Шираз – великі регіональні центри з традиційною торгівлею, релігійною та освітньою роллю. А розвиток залізниць у 1930-х рр. стимулював урбанізацію в цих містах.

Таблиця 2.5. Частка міського населення Ірану (1900–1950)

Рік	Загальне населення (млн)	Міське населення (%)	Кількість міського населення (млн)
1900	~10	~10%	~1
1920	~11	~12%	~1.3
1930	~13	~15%	~1.95
1940	~15	~18%	~2.7
1950	~17	~22%	~3.74

Джерело: Statistical Center of Iran; UN Demographic Yearbook, 1950
<https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dybsets/1950%20DYB.pdf>

Процесам урбанізації сприяли і Реформи Реза Пехлеві: будівництво нових транспортних магістралей, наприклад, шосе Тегеран-Казвін; зведення

громадських будівель у європейському стилі (палаці, міністерства, суди); зміни у міському плануванні — введення прямих вулиць, площ, модернізованих будинків замість традиційної забудови.

У містах зосереджувалися перші світські школи, університети (Тегеранський університет — 1934 р.), лікарні та амбулаторії. Відбувалося зростання ролі міста як центру соціального прогресу [44, р. 51].

Соціальні наслідки урбанізації полягали у появі нових соціальних верств: освічені чиновники, урбанізовані ремісники, купці. Відбувалася міграція селян до міст у пошуках роботи, особливо в 1940-х рр., і відповідно зростання безробіття та бідності на околицях міст. Ці процеси обумовили і початок формування урбаністичної культури, споживання західної моди, зміни в стилі життя [44, р. 53].

Процес урбанізації Ірану супроводжувався і значними проблемами. Урбанізація відбувалася не рівномірно: лише кілька великих міст зазнали змін. Стихійне зростання передмість і відсутність системного планування створювали проблеми інфраструктури. Нерівність між містом і селом посилювалася.

Промисловість залишалася нерозвиненою. Лише в 1920-х роках, за правління Рези Пехлеві (батька Мохаммеда Рези), було започатковано перші кроки до модернізації: будівництво залізниці, фабрик, розширення адміністративного апарату [32, р. 112]. Проте Іран залишався економічно залежним від іноземного капіталу, зокрема — у нафтовому секторі.

Необхідно підкреслити, що промисловість Ірану у першій половині ХХ століття перебувала у процесі поступової трансформації - від традиційного кустарного виробництва до індустріального сектору, здатного задовольнити потреби внутрішнього ринку та формувати основу національної економіки. Найбільший поштовх до розвитку промисловості надала політика шаха Рези Пехлеві (1925—1941), орієнтована на модернізацію та секуляризацію країни

До головних проблем розвитку промисловості того часу можна віднести: брак капіталу та сучасних технологій; залежність від іноземних

концесій, особливо в нафтогазовій сфері; недостатню освіту та низьку кваліфікацію працівників; консерватизм духовенства та слабкий розвиток приватного сектора [85].

Нафтовий сектор став фундаментом іранської економіки у ХХ ст., формуючи геополітичне значення країни. Проте в першій половині століття нафтове багатство здебільшого контролювалося іноземним капіталом, що викликало внутрішнє невдоволення і стало причиною конфліктів у майбутньому. Історія іранської нафти — це історія колоніальної експлуатації, національного пробудження й боротьби за суверенітет

Відкриття нафти та початки експлуатації можна представити такими головними датами:

1901 р. — концесія Д'Арсі: Британський бізнесмен Вільям Нокс Д'Арсі отримав 60-річну концесію від шаха Моззафера ад-Діна на розвідку і видобуток нафти на переважній частині Ірану.

1908 р. — перше успішне буріння в Масджид-Сулеймані.

1909 р. - створено Anglo-Persian Oil Company (АПОС) — майбутню British Petroleum (BP) [25].

Зростання нафтового сектора не супроводжувалося загальним економічним розвитком. Спостерігалася соціальна нерівність: працівники нафтової галузі працювали в поганих умовах, із низькою оплатою. Іноземна присутність у нафтових районах, особливо в Абадані, сприяла формуванню націоналістичної ідентичності.

Нафта стала стратегічним ресурсом Ірану вже у першій половині ХХ ст., але її контроль належав іноземним компаніям, насамперед Британії. Режим Рези Пехлеві намагався змінити ситуацію, однак переговори з АІОС не принесли очікуваних результатів. Соціальні, політичні та економічні суперечності, закладені в цей період, стали підґрунтям для націоналізації нафти 1951 р. та політичної боротьби за суверенітет у післявоєнну добу.

Соціальна структура іранського суспільства була складною: поряд із традиційною верхівкою (землевласники, духовенство) виникали нові

соціальні верстви — освічена бюрократія, армійська еліта, купці, студенти. Водночас рівень письменності залишався надзвичайно низьким: лише близько 15—20% чоловіків і менше 5% жінок були грамотними до 1940-х років [47, р. 65].

У першій половині ХХ ст. Іран перебував у стані глибоких соціальних змін. Суспільство ще зберігало феодальні риси, однак початок модернізації, зростання впливу іноземного капіталу та утворення централізованої держави спричинили поступову зміну соціальної структури. Водночас соціальні розриви, нерівність і обмежений доступ до ресурсів стали передумовами для політичних криз та зростання соціального протесту.

Ключові особливості соціальної стратифікації іранського суспільства: сильна станово-класова нерівність, домінування сільського населення (~80% до 1950-х), відсутність розвинутого середнього класу до середини століття, вплив ісламу на суспільну ієрархію, фрагментація суспільства за етнічною, релігійною та мовною ознаками.

Основні соціальні групи [31, р. 77]:

Землевласницька аристократія (ашраф). Велика частина земель контролювалася декількома сім'ями. Ця частина суспільства мала доступ до державного апарату та привілеїв, часто поєднувала політичну та економічну владу.

Духовенство (улема) мало величезний вплив на масову свідомість; власні земельні маєтності (вакфи), суди (шаріат), медресе. Духовенство часто виступало опозицією до державної секуляризації.

Торгово-ремісниче населення (базарі) — це потужна економічна верства в міських центрах. Вони підтримували зв'язки з духовенством. У другій половині століття — це важливий рушій антизахідного націоналізму.

Селяни (феллахи) складали понад 70% населення в 1920—1930-х рр. Вони були залежні від феодалів, сплачували податки й оренду, мали низький рівень освіти, обмежену мобільність.

Міські наймані працівники, робітники формувались із селян, які переїжджали в міста; були зайняті в будівництві, промисловості, транспорті. Їх відзначала слабка організованість, відсутність профспілок.

Державна бюрократія і армія становили особливі групи іранського суспільства. Відбувалося посилення бюрократії в період правління Рези Пехлеві. Армія стала інструментом модернізації та контролю. Саме з цих груп формувалася частина нового «службового класу» [31, р. 77].

Соціальна структура Ірану у першій половині ХХ ст. залишалася ієрархічною та напівфеодальною, незважаючи на перші кроки модернізації. Духовенство, землевласники та базарі відігравали ключову роль у збереженні традиційного порядку. Соціальна напруга між сільським населенням, новими урбанізованими класами та державою зростала, формуючи ґрунт для політичних протестів у 1940—1950-х рр.

У першій половині ХХ ст. Іран залишався державою з надзвичайно вираженою регіональною нерівністю, яка проявлялася у соціально-економічному розвитку, доступі до інфраструктури, політичному впливі та культурних правах. Ці дисбаланси мали глибокі історичні корені та суттєво впливали на стабільність держави, соціальну мобільність і політичні процеси, що завершилися революційними подіями другої половини століття.

На початку ХХ ст. Іран не мав чітко визначеної системи регіонального управління. Централізація, яку проводили династії Каджарів і Пехлеві, наштовхувалась на глибокі місцеві автономії, контрольовані місцевими елітами, зокрема:

Північ (Тегеран, Мазандаран, Гілян) — найбільш урбанізований регіон, близький до столиці, із розвиненими торгово-адміністративними центрами;

Захід (Курдистан, Хамадан) — етнічно неоднорідний регіон із високим рівнем автономізму;

Південь і Південний захід (Хузестан, Фарс) — нафтовидобуток, колоніальна інфраструктура, але слабкий розвиток освіти;

Схід і південний схід (Белуджистан, Керман) — найменш розвинені з погляду економіки, інфраструктури, освіти [31, р. 80].

Регіональна нерівність в Ірані у першій половині ХХ ст. мала комплексний характер, обумовлений як географією, так і політикою централізації. Основний вектор модернізації концентрувався у північних містах, тоді як південні, східні й етнічно неоднорідні регіони залишалися маргіналізованими. Ця нерівність стала важливим джерелом соціального протесту й посприяла політичній дестабілізації наприкінці епохи Пехлеві.

Можна констатувати, що перша половина ХХ ст. стала для Ірану періодом значних потрясень і трансформацій. Незважаючи на спроби модернізації, іранське суспільство залишалося глибоко нерівним, соціально фрагментованим і вразливим до криз. Серед головних соціальних проблем вирізнялись: глибока нерівність між містом і селом, домінування феодальних структур, відсутність доступу до освіти й охорони здоров'я, низький рівень життя, а також обмеженість соціальної мобільності [60, р. 127].

Реформи Рези Шаха мали авторитарний характер, часто нехтуючи потребами селянства та пролетаріату. Модернізація була елітною за своєю суттю - бенефіціарами стали лише верхівка суспільства, а проблеми у іранському суспільстві загострилися. Соціальні проблеми Ірану у першій половині ХХ століття мали системний і комплексний характер: від феодальної аграрної структури до глибокої гендерної і освітньої нерівності. Незважаючи на окремі спроби реформ, більшість населення залишалась у стані соціальної маргіналізації. Ці проблеми створили підґрунтя для соціального невдоволення, яке накопичувалось протягом десятиліть і зрештою призвело до революційних змін у 1979 р.

Усе це створювало потенціал для соціальної напруги, яка поступово почала трансформуватись у політичну активність у 1940—1950-х роках.

2.2. Політичні передумови сходження Мохаммеда Реза Пехлеві на престол

Сходження Мохаммеда Реза Пехлеві на трон у 1941 р. відбулося у складний період іранської історії, коли країна була охоплена внутрішніми політичними суперечностями та зовнішнім тиском з боку великих держав. Політичні передумови його правління були тісно пов'язані з авторитарною модернізацією, яку провадив його батько Реза Шах Пехлеві, а також із подіями Другої світової війни.

Реза Шах Пехлеві (1925—1941) зосередив владу в руках монарха, ліквідувавши політичну конкуренцію та обмеживши роль парламенту (маджлісу). Було знищено традиційну систему автономії місцевих кланів, етнічних меншин і духовенства. У країні фактично встановився режим особистої диктатури, що знижувало стабільність у разі його усунення з влади. Політичні партії були заборонені або діяли під контролем держави. Відповідно правління ознаменувалося авторитарною модернізацією, глибокими інституційними реформами та спробами перетворити Іран у сильну централізовану державу. Цей період став фундаментом для пізніших політичних і соціальних змін, але разом з тим заклав і передумови для конфліктів, які вибухнули вже після його зречення.

У 1921 р. Реза-хан, офіцер козацької бригади, здійснив державний переворот. У 1925 р., після усунення династії Каджарів, він був проголошений шахом і заснував династію Пехлеві. Конституційна монархія фактично була ліквідована: Реза Шах встановив контроль над парламентом (Меджлісом), армією та судовою системою [37, р. 89]. Централізація влади проявилася у скасуванні автономії племінних лідерів, підпорядкуванні провінцій прямому управлінню Тегерана та створенні єдиного державного апарату [9, р. 135; 47, р. 98].

Реза Шах зробив армію головним інструментом своєї влади. Було створено потужні сили безпеки, які використовувались для придушення опозиції та регіональних заколотів. Система провінційної адміністрації

зазнала докорінних змін: замість місцевих еліт керівництво призначалося з центру.

Здійснювалася жорстка цензура преси, заборонялася діяльність політичних партій. Духовенство, ліберальні інтелектуали та племінна знать були об'єктами постійного тиску. Відомі репресивні арешти і тортури в'язнів, використання військових судів для переслідування незгодних [60, р. 130].

Була проголошена політика іронізації (персидизації) держави - відмова від ісламських традицій і арабської спадщини [60, р. 131]. Ці процеси втілювалися у таких явищах, як зміна арабських імен на перські, обмеження використання хіджабу (відома заборона носити чадру 1936 р.), реформування освітньої системи в дусі західної секулярності. Наявною була активна державна пропаганда величі перської імперії, з посиланнями на Ахеменідів та Сасанідів [50].

Реза Шах намагався зменшити британський вплив на нафтову галузь Ірану, зокрема через перегляд умов концесії Anglo-Persian Oil Company, однак ці спроби не мали значного успіху через економічну залежність країни від іноземного капіталу [47, р. 95]. Було проведено націоналізацію ключової інфраструктури, зокрема залізниць, банків і телеграфної системи, що сприяло централізації економіки [9, р. 132-133]. Водночас запровадження державної монополії на окремі сектори економіки зіткнулося з проблемами через брак кваліфікованих кадрів і слабку адміністративну систему [42, р. 156].

У контексті реформування сфер освіти та культури було відкрито Тегеранський університет (1934), впроваджено світську початкову освіту. Ісламські медресе втратили підтримку держави, духовенство втратило контроль над шкільною освітою. Здійснювалися спроби модернізувати культуру часто наштовхувались на опір традиціоналістів.

Центральна влада зміцнилася, але одночасно суспільство стало політично пасивним та незадоволеним; відбулося відчуження духовенства та інтелігенції; економіка залишалася залежною від експорту нафти і зовнішніх компаній. У 1941 р., під час Другої світової війни, союзники (СРСР і Велика

Британія) вторглися в Іран, змусивши Резу Шаха зректися на користь сина - Мохаммеда Реза Пехлеві [60, р. 135].

На початку 1930-х — початку 1940-х років Іран ставав дедалі важливішим з геополітичної точки зору. Його стратегічне розташування між СРСР, Британською Індією та Перською затокою перетворило країну на ключову територію для контролю над транспортуванням ресурсів і військовою логістикою. Крім того, величезні запаси нафти в Абадані та інших районах викликали інтерес великих держав, насамперед Великої Британії [55, р. 98].

Реза Шах намагався провести політику нейтралітету, однак з наближенням війни все більше схилявся до співпраці з Німеччиною. Це викликало глибоку тривогу у Великої Британії та СРСР. У 1939–1941 рр. в Ірані діяли сотні німецьких інженерів, фахівців і радників, а іранський уряд відмовився вигнати німців, попри численні вимоги союзників [31, р. 96]. Шах не дозволив використання іранської території для поставок ленд-лізу до СРСР [31, р. 100].

22 червня 1941 року Гітлер напав на СРСР. Це кардинально змінило розстановку сил. У серпні 1941 р. війська СРСР з півночі та Британії з півдня вторглися до Ірану, а вже 16 вересня 1941 року, під тиском обох сторін, Реза Шах змушений зректися престолу на користь свого сина - Мохаммеда Реза Пехлеві. Таким чином, військова операція «Countenance» стала фактичним переворотом, організованим зовнішніми державами з метою зміни політичного режиму в Ірані на більш лояльний [13].

Молодий принц (1919 р.н.), що здобував освіту у Швейцарії, був сприйнятий союзниками як поміркований і нерадикальний кандидат, який дозволить стабілізувати ситуацію та забезпечити безперебійне постачання радянського фронту через Іран. Хоча в нього на момент приходу до влади не було значного політичного досвіду, його сходження стало результатом геополітичної гри, а не внутрішньої еволюції іранського суспільства [31, р. 84].

Втрата політичного суверенітету у 1941 р. мала тривалі наслідки - відновилися активність політичних партій, зокрема націоналістичних і комуністичних. Мохаммед Реза з самого початку змушений був балансувати між вимогами Великої Британії, СРСР і згодом США. Війна показала вразливість Ірану перед зовнішнім тиском і заклала фундамент для його участі в повоєнному порядку.

Таким чином, зовнішній тиск, зумовлений геостратегічною важливістю Ірану та політичними прорахунками Рези Шаха, в умовах Другої світової війни став ключовим фактором сходження на престол Мохаммеда Реза Пехлеві. Це був приклад того, як зовнішньополітичні обставини безпосередньо визначили зміну влади, започаткувавши новий період в історії країни - період залежного, але поступово зміцненого шахського режиму.

16 вересня 1941 року Реза Шах Пехлеві підписав офіційне зречення «Оскільки добробут і прогрес нації понад усе, і в умовах, що склалися, я не вважаю можливим продовжувати царювання, я передаю корону своєму синові Мохаммеду Реза Пехлеві...» [21, р. 42] і виїхав у вигнання (спершу до Маврикію, а згодом - до ПАР). Престол було передано його сину, Мохаммеду Реза Пехлеві, якому на той момент виповнилося 21 рік [21, р. 42].

Відповідно до Конституції Ірану 1906 року, правонаступництво забезпечувалося династичним принципом спадковості. Парламент (маджліс) ратифікував рішення про вступ Мохаммеда Реза на престол. І новий шах склав присягу перед законодавчим зібранням, зобов'язавшись дотримуватися конституційного устрою.

Передача трону Мохаммеду Реза Пехлеві була критичним етапом в історії Ірану, що позначив початок нової доби — доби зовнішньої залежності, реформ, а згодом і глибокої політичної кризи. Формально законна, але де-факто нав'язана союзниками зміна влади створила умови для формування слабкої, залежної монархії, яка намагалася балансувати між традиціями та модернізацією.

Після передачі влади Мохаммеду Реза Пехлеві Іран опинився в стані політичної нестабільності та інституційної слабкості. Причинами цього були: наслідки авторитарного централізму Рези Шаха, який знищив незалежність судової системи, придушив партійну активність і встановив жорсткий контроль над парламентом (Меджлісом) [21, р. 47]; військова присутність союзників (СРСР та Великої Британії), що фактично обмежувала суверенітет країни; криза легітимності шахської влади, спадкоємець якої був молодим і не мав реальної підтримки серед населення [21, р. 50].

Після зречення Рези Шаха в 1941 р. відбулося часткове «відкриття політичного простору», що дозволило поновити роботу парламенту (Меджлісу), який у попереднє десятиліття був фактично декоративним; створити та легалізувати нові політичні партії, зокрема, Іранську комуністичну партію (Туде), Демократичну партію Ірану, партію Мосаддека — Фронт національного визволення.

Однак інституційна слабкість парламенту полягала в тому, що: він залишався вразливим до впливу шаха, армії та іноземних сил; мав слабкий контроль над виконавчою владою, що зосереджувалась навколо прем'єр-міністра і шаха; ухвалені рішення часто блокувались або ігнорувались монархічною адміністрацією.

Серед причин інституційної слабкості був брак політичної традиції парламентаризму, оскільки після Конституційної революції 1906—1911 рр. більшість конституційних механізмів залишались формальними. Наступною причиною була відсутність сильних партій: партії були або новими, або маргіналізованими, без чіткої організації та програми. Позначалося і втручання іноземних держав, які підтримували різні політичні сили в Ірані, зокрема СРСР (Туде), Велика Британія (традиційно монархія), а згодом США. І нарешті, це інструменталізація шахом інститутів влади, який прагнув відновити контроль над ключовими сферами державного управління [2, р. 93].

Сходження нового шаха мало зовнішньополітичну підтримку, але водночас поставило його в залежність від Лондона і Москви. Іран став ареною геополітичного суперництва, що вплинуло на його внутрішню стабільність та суверенітет у 1940-х рр. США, які згодом стали третьою силою в Ірані, також були зацікавлені у збереженні лояльного режиму.

Таким чином, сходження Мохаммеда Реза Пехлеві було зумовлене як внутрішньополітичними процесами (авторитаризм Рези Шаха, централізація влади), так і зовнішніми факторами (військова інтервенція союзників). Молодий шах опинився перед необхідністю відновлювати авторитет монархії в умовах нової багатопартійності, обмеженого суверенітету й економічної кризи. Ці політичні передумови визначили траєкторію його подальшого правління – від пошуків компромісу в 1940-х до авторитарної монархії в 1960–70-х роках.

2.3. Виклики перед новим шахом

Ставши шахом Ірану у 1941 р. Мохаммед Реза Пехлеві опинився у складному політичному, економічному та геополітичному становищі. Він прийняв владу в момент глибокої кризи іранського суверенітету, що виникла внаслідок окупації країни збройними силами Британії та СРСР у рамках операції з підтримки антигітлерівської коаліції. Його правління розпочалося в умовах Другої світової війни, окупації Ірану іноземними військами та слабкої інституційної бази. Ці виклики вплинули на формування політичної лінії нового шаха та на стратегії модернізації, які він згодом реалізовуватиме.

Британсько-радянська окупація Ірану мала такі наслідки:

- втрата фактичного контролю над північними та південними районами: радянські війська перебували на півночі (Гілян, Мазендеран, Азербайджан), британські – на півдні (Хузестан, район нафтопромислів);

- порушення суверенітету - рішення ухвалювалися з урахуванням інтересів іноземних держав, особливо в питанні транспортування допомоги до СРСР («Перський коридор»);

- економічна дестабілізація: зростання інфляції, продовольчий дефіцит, скорочення надходжень від нафти, яку фактично контролювали британці [25].

Мохаммед Реза Пехлеві опинився в потрібному політичному тиску. З боку СРСР — Кремль підтримував автономістські рухи в Іранському Азербайджані (1945–46), а також Іранську комуністичну партію «Туде». З боку Британії зберігався контроль над нафтовими ресурсами через Anglo-Iranian Oil Company, що викликало дедалі більше обурення в суспільстві [43, р. 92]. З боку США, які поступово посилювали свою присутність і почали формувати стратегію стримування СРСР в Ірані в обмін на економічну й військову допомогу.

Парламентська система (маджліс) була ослаблена автократією Рези Шаха, а новий шах не мав авторитету для її ефективного відновлення. Нестача політичного досвіду в молодого монарха зробила його залежним від порад західних радників і від британської адміністрації. Зростаюча активність лівих сил (зокрема партії «Туде») та інтелігенції, що виступала проти іноземного втручання, вимагали від шаха чіткої національної позиції.

Мохаммед Реза Пехлеві опинився перед дилемою: або спиратися на іноземну підтримку (особливо США) - що означало збереження залежності та потенційне відчуження частини іранського суспільства; або намагатися здобути незалежність — шляхом реформ, обмеження іноземного впливу та посилення центральної влади.

Його вибір частково коливався, однак упродовж 1940-1950-х років він послідовно зміцнював власну позицію, зокрема після повалення уряду Мосаддека у 1953 році [43, р. 93].

Геополітична залежність і окупація країни стали першими серйозними викликами для молодого шаха і це призвело до наступних наслідків: підрив суверенітету Ірану у військовій, політичній та економічній сферах;

неможливість самостійної зовнішньої політики; загроза дезінтеграції держави через іноземне втручання та внутрішні сепаратистські рухи; водночас - можливість укріплення влади через гру на протиставленні СРСР і Заходу.

Ці обставини сформували залежний характер шахської політики, що матиме далекосяжні наслідки упродовж його довгого правління.

Як ми вже зазначали, після вступу Мохаммеда Реза Пехлеві на престол у 1941 році Іран опинився у стані глибокої політичної нестабільності. Монархія втратила свій авторитарний контроль, характерний для правління Рези Шаха, а система державного управління залишалася вразливою. На цьому тлі активізувалися численні опозиційні рухи та політичні сили, що прагнули перетворити політичну структуру Ірану.

Після відставки Рези Шаха було скасовано багато авторитарних обмежень, які він запровадив щодо опозиції та парламенту. Молодий шах не мав достатнього авторитету для консолідації влади, тому вплив маджлісу (парламенту) та політичних партій суттєво зріс, що створило багатопольярну систему влади без сильної координації [43, р. 105].

Шийтське духовенство, зазнавши переслідувань за Рези Шаха, після його усунення частково відновило свій вплив. Священнослужителі, зокрема аятола Кашані, стали голосом критики західного впливу, секуляризації та корупції.

Таким чином, політична нестабільність Ірану у перші роки правління Мохаммеда Реза Пехлеві була спричинена: інституційною слабкістю центральної влади; посиленням опозиційних рухів - як світських, так і релігійних; втручанням зовнішніх сил, які впливали на внутрішню політику країни; розчаруванням населення, особливо молоді, внаслідок нерівності, корупції та втрати національного суверенітету. Ці проблеми стали основою для подальших протестів 1960—1970-х років і згодом - Ісламської революції 1979 р.

Економічна слабкість Ірану у першій половині ХХ століття проявлялася в домінуванні аграрного сектору з феодальними пережитками; відсутності диверсифікованої промисловості; надмірній залежності від іноземного капіталу й контролю над нафтою; регіональній та соціальній нерівності. Ці фактори зумовили глибоку соціальну фрустрацію, яка у наступні десятиліття стала каталізатором політичних змін.

Питання контролю над нафтовими ресурсами було одним із ключових джерел економічного, політичного та міжнародного конфлікту в Ірані. З часу відкриття нафти в 1908 році і до націоналізації нафтової промисловості в 1951 р. Іран перебував у стані постійної боротьби між національними інтересами та іноземними корпораціями, насамперед Британською імперією. Це питання суттєво вплинуло на політичну стабільність, розвиток економіки, зростання націоналізму та подальшу долю шахської монархії [50].

Суперечності довкола нафтового питання стали символом колоніальної несправедливості та активізували національний рух, вплинули на відносини Ірану з Заходом на десятиліття і сприяли зростанню авторитарної влади в обмін на підтримку Заходу.

Після 1941 р. Мохаммед Реза Пехлеві зіткнувся з глибокою політичною фрагментацією, ослабленням державних інститутів і боротьбою між різними політичними силами. Влада шаха була обмежена не лише присутністю іноземних військ (СРСР та Великої Британії), але й діями парламенту (Меджлісу), прем'єр-міністра, релігійних авторитетів, ліберальних та націоналістичних партій. Колишня система централізації та жорсткого контролю розвалилася, а нова не була створена.

Меджліс (парламент) формально мав законодавчу владу, але часто був ареною боротьби олігархічних угруповань, племінних і регіональних еліт. Хоча в 1940-х роках функціонувала певна політична конкуренція, реальні механізми парламентського контролю були слабкими.

Посада прем'єр-міністра була надзвичайно нестабільною: протягом 1941—1953 років Іран змінив понад 10 прем'єрів. Прем'єри часто опинялися

між тиском шаха, парламенту, вуличною опозицією та іноземними державами.

Армія, що була опорою попереднього режиму, потрапила під контроль союзників, особливо після роззброєння проросійських офіцерів [43, р. 110]. Служби безпеки були слабкі й не мали централізованої координації.

Мохаммед Реза Пехлеві прагнув поступово повернути монархічну домінацію, однак у 1940-х роках змушений був співіснувати з відносно активним парламентом. У період урядування Моссадика (1951—1953) парламент навіть обмежував дії шаха, що призвело до загострення конфлікту між гілками влади. Рух за націоналізацію нафти і демократизацію інститутів, очолюваний Мохаммедом Моссадиком, протистояв королівській владі. Після перевороту 1953 року, здійсненого за підтримки ЦРУ і МІБ, почалася поступова ліквідація політичного плюралізму [33, р. 25].

Улеми (релігійна еліта) виступали проти секуляризації та західного впливу, звинувачуючи шаха у порушенні ісламських традицій [33, р. 45]. Частина духовенства підтримала Моссадика, а пізніше - антишахський рух, що призвів до Ісламської революції.

Відсутність інституційного балансу призвела до повернення до авторитаризму після перевороту 1953 р. Політичні партії були заборонені або маргіналізовані, роль парламенту звели до формальностей. Боротьба за владу створила довготривалу нестабільність, заклавши основи для майбутнього революційного вибуху.

Таким чином внутрішня боротьба за владу в Ірані у перші роки правління Мохаммеда Реза Пехлеві була визначальною для майбутнього політичного розвитку країни. Слабкість інститутів, відсутність демократичних традицій, зовнішній тиск та фрагментація еліт сприяли концентрації влади в руках монарха і підготували ґрунт для глибоких соціально-політичних потрясінь.

Політичні діячі (націоналісти, парламентарії, помірковані ліберали) відчували розчарування слабкістю шаха перед іноземним тиском, особливо у

питаннях націоналізації нафти. Після націоналізації нафтової промисловості прем'єром Мохаммедом Моссадиком та його конфлікту з шахом (1951—1953), відбулося різке поляризування політичного поля. Після перевороту 1953 р. і посилення влади шаха багато політичних фігур були усунені, ув'язнені або емігрували - виникла криза довіри до монархії як форми влади.

Іранська інтелігенція — освічена, модерністська частина суспільства — дедалі більше критикувала західництво, залежність від США, імітацію модернізації без реальних реформ. Студентський рух, особливо у Тегеранському університеті, став осередком протесту проти корупції, неефективності та репресій. У 1940-1950-х роках активізується лівоорієнтована інтелігенція, зокрема пов'язана з партією «Туде», яка критикувала соціальну нерівність і прозахідний курс шаха.

Релігійна еліта (улеми), яка ще за часів Рези Шаха зазнала удару секулярних реформ, залишалася вороже налаштованою до нової монархії. Політика секуляризації освіти, зміцнення контролю держави над релігійною сферою, орієнтація на західні цінності спричинили відчуження релігійної інтелігенції, особливо в провінційних містах. Постійне ігнорування впливу духовенства сприяло формуванню підпільної релігійно-політичної опозиції, яка згодом стане рушієм революції 1979 р.

Брак єдиної національної ідеї, яка об'єднувала б модерністів, духовенство, бюрократію та армію, призвів до того, що шах опинився ізольованим навіть серед еліт. Ідеологічна невизначеність перешкоджала формуванню сталих коаліцій, ефективної політичної культури й відновленню довіри до держави. В умовах ідеологічного вакууму розвивалися крайнощі – від ісламського фундаменталізму до ліворадикальних рухів.

Підсумовуючи слід відзначити, що Ідеологічна криза та відчуження еліт у перші роки правління Мохаммеда Реза Пехлеві стали ключовими факторами політичної нестабільності Ірану.

Нездатність сформулювати загальнонаціональний проект, що об'єднував би різні групи впливу, призвела до ескалації внутрішніх протиріч, що в підсумку підготувало ґрунт для глибоких соціальних і політичних трансформацій у наступні десятиліття.

Таким чином, початок правління Мохаммеда Реза Пехлеві супроводжувався багатьма викликами: зовнішня окупація і геополітична залежність; внутрішня політична фрагментація; соціально-економічна нерівність і нерозвиненість; складнощі в реалізації національних інтересів у нафтовій сфері; слабка інституційна база та низький рівень легітимності.

Ці виклики стали передумовами як майбутніх реформ (зокрема «Білої революції»), так і подальших конфліктів між шахом та суспільством, що завершилися Ісламською революцією 1979 року.

РОЗДІЛ 3.

ЕКОНОМІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ МОХАММЕДА РЕЗА ПЕХЛЕВІ

3.1. «Біла революція»: економічні та аграрні реформи

У період після Другої світової війни Іран опинився в ситуації економічної відсталості, політичної нестабільності та зовнішньої залежності. Шах Мохаммед Реза Пехлеві, який зійшов на престол у 1941 р., не мав стабільної влади в перші роки, однак після 1953 р. отримав шанс реалізувати масштабну програму трансформацій, спрямовану на модернізацію Ірану. Реформи 1960—70-х років стали відповіддю на сукупність внутрішніх та зовнішніх викликів.

Усунення прем'єра Мохаммеда Моссадека за участі США та Великої Британії (операція «Аякс») дало змогу шаху повернути контроль над виконавчою владою. Зміцнення особистої влади дозволило консолідувати політичну систему та перейти до авторитарної моделі управління, в якій реформи можна було реалізовувати згори.

У 1950-х рр. були ліквідовані або підпорядковані шаху незалежні партії, профспілки та опозиція, зокрема партія «Туде». Створення однопартійної системи дозволило проводити реформи без відкритої політичної конкуренції.

Економіка Ірану була монозалежною від експорту сирової нафти, при цьому більшість населення працювала в аграрному секторі без доступу до базових благ. Уряд прагнув диверсифікувати економіку, зменшити зовнішню залежність і стимулювати внутрішній попит.

Після 1954 р. укладення нових угод із нафтовими компаніями дало змогу Ірану отримувати 50 % прибутку [2, р. 176]. Після нафтової кризи 1973 р. Іран отримав мільярдні надходження, які створили фінансову базу для реформ [2, р. 176].

Демографічний вибух 1950—1960-х років, зростання молоді, міграція до міст вимагали створення нових робочих місць, житла, інфраструктури, освіти.

Земельна структура залишалася феодальною: великі землевласники володіли понад 60 % сільськогосподарських земель [2, р. 178].

Селянство було бідним, малограмотним і політично пасивним — шах прагнув перетворити їх на лояльну базу підтримки через реформу.

США підтримували шаха як антикомуністичний бастион у регіоні. Вашингтон підштовхував Іран до «керованої модернізації», аби запобігти проникненню ідей соціалізму.

Шах прагнув перетворити Іран на регіональну наддержаву, наслідуючи модернізаційні моделі Туреччини, Японії та Південної Кореї. «Біла революція» стала ідеологічним прикриттям реформ, орієнтованих на розвиток, а не демократизацію [60, р. 78].

Цей комплекс факторів і обумовив проведення новим шахом реформ та багато чому визначив їх результати. Фактично реформи шаха Мохаммеда Реза Пехлеві стали реакцією на глибокі соціально-економічні, політичні та ідеологічні виклики. Зміцнення особистої влади після 1953 року, фінансові ресурси від нафти, демографічний тиск та зовнішня підтримка з боку США створили умови для реалізації масштабної програми трансформації – «Білої революції». Проте її результати виявилися суперечливими, адже соціальні зміни не супроводжувались політичною лібералізацією, що в підсумку призвело до революційної кризи [9, р. 173].

«Біла революція» - це назва масштабного пакету реформ, у 1963 р. Метою реформи була соціально-економічна модернізація Ірану, легітимація влади монархії, створення нової соціальної бази підтримки режиму та нейтралізація впливу опозиції — як світської, так і релігійної.

Назва «Біла революція» (на противагу «червоній») підкреслювала її антикомуністичний характер. Ініціатива отримала підтримку США, які бачили в Ірані стратегічного союзника в регіоні. У 1963 р. шах провів

псевдореферендум, де понад 90 % виборців підтримали реформи - однак цей результат вважається маніпулятивним [37, р. 104].

Земельна реформа запровадила обмеження обсягів приватного землеволодіння, здійснила перерозподіл земель від великих землевласників до селян. Понад 2 мільйони селян отримали землю (часто малоприсадатну для самостійного господарства) [37, р. 84].

В рамках комплексу реформ була проведена націоналізація природних ресурсів, запроваджено державну монополію на ліси, водні ресурси та інші природні багатства. Також було створено систему контролю над експлуатацією та продажем природних ресурсів.

Освітня реформа передбачала створення Корпусу знань (аналог Peace Corps), який відправляв вчителів у села; будівництво сільських шкіл, ліквідацію неписьменності серед дорослих; а також підвищення державного фінансування шкільної системи [37, р. 109].

Жіночі права теж стали предметом уваги іранського суспільства. Жінки отримали виборче право у 1963 р.; доступ до вищої освіти, участь у місцевих радах і парламенті. Цей напрям викликав різке неприйняття з боку духовенства та консервативно налаштованих кіл.

Робітники на промислових підприємствах отримали право на частку у прибутку підприємства [37, р. 110]. Теоретично, це був елемент економічної демократії, але на практиці вони мали слабкий вплив через авторитарну модель управління.

У цій сфері також була здійснена спроба створити «народний капіталізм» через продаж акцій широким верствам населення. На думку реформаторів участь середнього класу в економіці мала закріпити підтримку шахського режиму.

Програма розвитку охорони здоров'я передбачала творення Корпусу охорони здоров'я для сільських районів; будівництво лікарень, залучення іноземних медиків; кампанії з вакцинації та створення мережі базової санітарної освіти. Ці реформи будуть проаналізовані у наступних розділах.

Активно проводилася модернізація адміністрації та інфраструктури. Реалізовано бюрократичну реформу, яка включала заходи із централізації влади, розширення функцій міністерств тощо. У сфері розвитку інфраструктури проходило масштабне будівництво доріг, іригаційних систем, містобудівних проектів.

Позитивні соціально-політичні результати проведених реформ полягали у процесах швидкого приросту грамотності, урбанізації та зростанні середнього класу, формування промислових кадрів та інших позитивних зрушеннях.

Не дивлячись на значний прогрес наявними були і негативні наслідки реформування іранського суспільства. Зокрема, селянська міграція до міст, що обумовлювало масове безробіття та розширення нетрів. Поглиблення соціальної нерівності теж стало негативною рисою реформ: від реформи виграли насамперед великі землевласники, які перетворились на бізнес-еліту. Реформаторські процеси викликали опір духовенства, особливо через жіноче виборче право та секуляризацію освіти [44, р. 85].

«Біла революція» була амбіційним проектом шаха, спрямованим на перетворення Ірану на сучасну державу. Вона мала сильну пропагандистську функцію, але лише частково досягла заявлених соціальних цілей. Відсутність політичної лібералізації, корупція, нерівність та опір із боку духовенства призвели до того, що ці реформи не забезпечили стійкої підтримки режиму. Більше того, вони прискорили процеси політичного відчуження, які вилилися в Ісламську революцію 1979 р.

Земельна реформа була центральним елементом «Білої революції» (1963), оскільки вона безпосередньо зачіпала більшість населення Ірану, яке на той час було переважно аграрним. Її проведення було спрямоване на ліквідацію феодальної системи, зміцнення підтримки шахського режиму серед селян і послаблення влади традиційної еліти великих землевласників та духовенства.

Головними завданнями земельної реформи були наступні: зруйнувати традиційну структуру феодального землеволодіння, яка існувала століттями; створити новий прошарок лояльних до режиму дрібних землевласників; підвищити продуктивність сільського господарства та зменшити соціальну напругу в селі; ізолювати вплив духовенства, яке володіло значними землями через вакфи (релігійні фонди) [35].

Основні положення плану земельної реформи передбачали обмеження на розмір землеволодіння. Закон 1962 р. обмежував володіння однією «сільськогосподарською одиницею» (в залежності від регіону), а усі надлишки землі вилучались державою з правом викупу або компенсації [35]. Передбачалася і передача землі селянам. Земля, що підлягала розподілу, роздавалася селянам, які раніше працювали на ній як орендарі або наймані робітники [35]. Відповідно, селяни повинні були сплачувати частинами її вартість упродовж 15 років [35]. У сільському господарстві підтримувалося створення кооперативів. У регіонах, де земля була колективною, держава створювала сільськогосподарські кооперативи, яким передавала оброблювані площі.

Земельна реформа реалізовувалася у три основні етапи. На першому етапі (1963—1965) відбувалася основна фаза розподілу приватних земель, що викликало сильний опір із боку землевласників і духовенства.

Другий етап (1965—1970) ознаменовано початком вилучення земель, що перебували у власності вакфів та релігійних установ. І це призвело до поглиблення конфлікту з шіїтськими улемами [47, р. 172].

Третій етап (1970—1971) позначений завершенням реформи в основних аграрних зонах. В результаті чого, за офіційними даними, понад 2 млн селян отримали землю [47, р. 173].

За результатами земельної реформи відбулася ліквідація феодального землеволодіння як економічної й політичної сили; формальне надання землі широким верствам селянства; створення образу реформаторського режиму для зовнішнього світу (особливо США).

Але вона і обумовила виникнення цілої низки проблем для іранського суспільства. Малий розмір ділянок (середній розмір — 3-5 га) був недостатній для самостійного існування без механізації. Відсутність супутніх реформ призвела до ситуації, коли селяни не отримали доступу до техніки, кредитів, ринків збуту. Це викликало масову урбанізацію і багато селян продали землю й переїхали до міст, де поповнили ряди бідноти. Спостерігалось і загострення конфлікту з духовенством, яке втратило економічні ресурси та посилило опозицію до шаха [48, р. 98].

Земельна реформа в Ірані стала історичним кроком у подоланні феодального устрою, однак вона не досягла заявлених економічних і соціальних цілей. Реформа була радше політичним актом, спрямованим на зміцнення влади шаха, ніж справжньою соціальною трансформацією. Її незавершеність, економічна неефективність та супровідне відчуження духовенства стали однією з передумов наростання опозиційного руху, який завершився падінням монархії в 1979 р.

Узагальнюючи наслідки земельної реформи в Ірані в межах «Білої революції» (1963—1971) слід зупинитися на наступних фактах. Земельна реформа була центральною ланкою «Білої революції» шаха Мохаммеда Реза Пехлеві. Вона мала на меті ліквідувати феодальні форми землеволодіння, зміцнити позиції шахської влади серед селянства та модернізувати аграрний сектор. Проте реальні наслідки реформи були суперечливими: поряд із певними успіхами, вона створила глибокі соціальні, економічні та політичні проблеми, що в довгостроковій перспективі сприяли падінню монархії.

Позитивні наслідки проведених реформ:

1. Формальне знищення феодалізму. Земельна реформа ліквідувала велику земельну аристократію, яка протягом століть була основою ієрархічного ладу. Близько 2 млн селян отримали землю, ставши власниками.

2. Ослаблення традиційної еліти. Реформа послабила вплив духовенства, релігійних вакфів та великих поміщиків, які володіли значними площами.

3. Створення нової соціальної бази. Шах прагнув перетворити дрібних землевласників на лояльну соціальну опору режиму - модернізоване селянство з інтересом до стабільності.

4. Підвищення міжнародного іміджу Ірану. США і західні союзники сприйняли реформу як доказ «прогресивного антикомунізму» в Ірані. Модель вивчалась як приклад некомуністичної модернізації у країнах, що розвиваються.

Негативні наслідки:

1. Економічна неефективність. Більшість селян отримали надто малі ділянки (2—5 га), часто непридатні для ефективного господарювання без механізації. Відсутність підтримки у вигляді дешевих кредитів, техніки, навчання.

2. Урбанізація і розпад сільських громад. Масове покидання сіл: багато селян продавали свої ділянки або втрачали їх через борги. Швидке зростання міст, особливо Тегерана, створило перенаселені нетрі, безробіття, соціальну маргіналізацію.

3. Соціальна нерівність не зникла, а лише змінилася форма. Власниками більшої частини перерозподіленої землі стали ті, хто вже мав певний економічний капітал або зв'язки з режимом. Унаслідок реформ постала нова буржуазія – власники агробізнесів, наближені до шахської влади.

4. Посилення політичного відчуження. Селяни не відчували реального покращення рівня життя, що викликало зростання соціального розчарування. Опір духовенства, яке втратило економічну базу, посилив ісламістську опозицію. Штучний характер реформи викликав цинізм щодо офіційної риторики шаха.

Довготривалі наслідки реформ обумовили політичну ізоляцію шаха, оскільки він втратив підтримку традиційних еліт і не здобув довіру селян. Земельна реформа не привела до розвитку ефективного фермерського господарства і Іран залишився аграрно відсталим. Реформа стала одним із

каталізаторів Ісламської революції 1979 р., оскільки посилила опозицію з боку як духовенства, так і незадоволеного міського населення.

Земельна реформа шаха була важливою, але недопрацьованою спробою модернізації сільського господарства Ірану. Вона формально знищила феодальні інститути, але не створила ефективної заміни. Без системної підтримки, технічного оновлення та демократичної участі селяни залишилися розчарованими, а режим — ізольованим. Це стало однією з передумов політичної кризи кінця 1970-х років.

Такі наслідки земельної реформи у межах «Білої революції» викликали опір та критику шаха Мохаммеда Реза Пехлеві. Попри проголошені гуманістичні та прогресивні цілі, земельна реформа в Ірані (1963—1971), викликала широкий опір і гостру критику з боку різних соціальних, політичних і релігійних груп [55, р. 194]. Цей спротив не лише ускладнив реалізацію реформи, а й поглибив соціально-політичні протиріччя, що врешті-решт сприяли падінню монархічного режиму.

Традиційні еліти були активно залучені до цього спротиву. Великі землевласники були прямо позбавлені власності, яку вони утримували протягом поколінь. Спочатку вони намагались лобіювати обмеження реформи через парламент, а після його підпорядкування — перейшли до неформального саботажу. Частина з них перевела землю на родичів або підставних осіб, щоб уникнути конфіскації [55, р. 194].

Значна частина земель перебувала у власності релігійних фондів (вакфів), прибутки з яких ішли на утримання мечетей, медресе та духовенства. Реформа посягнула на економічну автономію шиїтських улемів, що сприймалось як світський наступ на іслам. Аятола Рухолла Хомейні відкрито засудив реформу як «антиісламську», заявивши, що шах узурпує права Аллаха у розподілі землі.

У червні 1963 року після арешту аятоли Хомейні у Тегерані, Кумі та інших містах відбулися масові релігійно-політичні протести, які шах жорстоко придушив (за офіційними даними було кілька сотень убитих). Це

стало першим відкритим релігійним виступом проти шахської влади, що започаткував довгу лінію політики духовенства в опозиції до режиму.

Світська інтелігенція теж вважала реформу поверхневою і неефективною через відсутність технічної допомоги, кооперації, механізації; нерозв'язаність проблеми аграрної бідності; посилення авторитарного контролю шаха над селами [55, р. 200].

Ліві та марксистські партії (зокрема «Туде») розглядали реформу як маніпулятивний жест, покликаний не покращити становище селян, а зруйнувати традиційну сільську структуру задля концентрації влади [55, р. 210]. Такі політичні сили виступали за радикальнішу націоналізацію, створення аграрних колгоспів і знищення монархії.

Соціально-економічна критика підкреслювала неефективність реформи (селяни отримали надто малі наділи, не мали доступу до техніки чи кредитів); зростання міграції до міст (бідні селяни не витримували економічного тиску та залишали землю); унаслідок цього у міських районах формувався новий пролетаріат, який згодом став соціальною базою протестів 1978—1979 рр.

Узагальнено невдоволення та критику представлено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1. Підсумки критики політики реформ

Джерело опору	Причини	Наслідки для режиму
Духовенство	Втрата економічної бази, секуляризація	Початок релігійної опозиції
Землевласники	Конфіскація майна	Ерозія підтримки серед традиційної еліти
Ліві сили	Несправедливий розподіл, популізм	Радикалізація опозиції
Інтелігенція	Поверховість, бюрократизм	Відчуження від шахської модернізації

Джерело: [9, р. 136-140; 42, р. 150-155; 47, р. 95-100].

Таким чином, земельна реформа, замість консолідації підтримки для режиму, поглибила соціально-політичні суперечності. Шах отримав нових

противників серед релігійної, економічної та інтелектуальної еліти. Формальна модернізація без політичного діалогу та участі суспільства викликала недовіру, протест і радикалізацію опозиції, зокрема духовенства, що стало основою для Ісламської революції 1979 р.

3.2. Індустріальна модернізація та політика диверсифікації

Після консолідації влади внаслідок перевороту 1953 року шах Мохаммед Реза Пехлеві ініціював масштабну трансформацію економіки Ірану. Стратегічна мета полягала у перетворенні країни з аграрної, залежної від нафтодоларів, на сучасну індустріально-економічну державу, здатну конкурувати на світовому рівні. Для досягнення цього були сформульовані ключові пріоритети державної економічної політики, реалізовані через п'ятирічні плани розвитку.

Основні стратегічні пріоритети були сформульовані по семи основних напрямках:

1. Індустріалізація та імпортозаміщення передбачали перехід від аграрного господарства до модерної промислової економіки. Розвиток важкої промисловості (металургії, хімії, машинобудування). Стимулювання власного виробництва споживчих товарів для зменшення залежності від імпорту. Створення державних промислових підприємств та підтримку приватного сектора в ключових галузях.

2. Диверсифікація економіки. Основна мета — зменшення нафтової монозалежності. Створення різнопрофільних економічних кластерів: сільське господарство, промисловість, транспорт, послуги. Підтримка малого та середнього бізнесу, особливо у сферах легкої промисловості та внутрішньої торгівлі.

3. Розвиток інфраструктури передбачав реалізацію проектів будівництва автомобільних доріг, портів, залізниць, електростанцій. Урбанізація:

розширення міст, створення нових житлових масивів, водопостачання, електрифікація. Розвиток телекомунікацій, включаючи телебачення, телефонію, поштовий зв'язок.

4. Освітня та кадрова модернізація полягала у масовому відкритті шкіл, технікумів, університетів, спрямованих на підготовку інженерів, лікарів, вчителів, менеджерів. Заснування Тегеранського університету та розширення вищої освіти в регіонах. Створення Корпусу знань — молоді освітяни, яких направляли до сільської місцевості.

5. Аграрна реформа та реорганізація села була розкрита у попередньому підрозділі. У межах «Білої революції» реалізовано земельну реформу (1963-1971). Мета: зруйнувати феодальну систему, передати землю селянам, створити економічно ефективне селянство. Спроба перетворити село на джерело внутрішнього ринку для промислових товарів.

6. Залучення іноземних інвестицій і технологій. Уряд шаха створив сприятливі умови для західних компаній: податкові пільги; можливість створення спільних підприємств; валютна лібералізація. Основними партнерами на той час були США, Німеччина, Франція, Японія.

7. Військово-промислова модернізація. Частина нафтодоларів інвестувалась у створення потужної армії — однієї з найбільших у регіоні. Закупівля сучасної західної зброї, розвиток військової інфраструктури. Інтеграція оборонної промисловості з цивільною економікою [65].

Інструментами реалізації стратегії стали п'ятирічні плани та посилений фінансовий контроль [60, р. 167]. П'ятирічні плани економічного розвитку, уперше запроваджені у 1955 р., регулярно оновлювались та координувались через Організацію з планування та бюджету. Вони передбачали конкретні цілі по ВВП, інфраструктурі, зайнятості. Держава здійснювала регулювання економікою через банки, кредити, пільги, виділення коштів на стратегічні сектори.

Економічна політика шаха Мохаммеда Реза Пехлеві базувалася на індустріальному націоналізмі, централізованому плануванні та партнерстві із

західними державами. Вона мала чіткі стратегічні пріоритети — модернізація, диверсифікація, контроль над селом, розширення інфраструктури [60, р. 168]. Проте відсутність демократичної легітимації, нерівність у доступі до ресурсів та політична репресія спричинили наростання соціального протесту.

У 1960—1970-х роках уряд шаха Мохаммеда Реза Пехлеві реалізував амбітну стратегію форсованої індустріалізації, метою якої було перетворення Ірану з аграрної держави на регіональну промислову потугу. Завдяки нафтовим прибуткам, підтримці Заходу та централізованому плануванню, держава інвестувала в ключові промислові галузі, прагнучи до економічної диверсифікації та створення внутрішнього ринку.

Основними галузями зростання були важка промисловість, автомобілебудування та машинобудування, хімічна та нафтова промисловість.

Металургія позначена заснуванням Isfahan Steel Mill (1967) — найбільшого металургійного заводу Близького Сходу на той час. Завдяки державній підтримці галузі зросло виробництво сталі для будівництва, транспорту, оборони [64].

Машинобудування було зосереджено на випуску сільськогосподарської техніки, обладнання для нафтогазового комплексу. Його представляв завод Iran Tractor Manufacturing Company в Тебрізі.

Автомобілебудування теж отримувало сприяння від держави. У 1962 р. створено компанію Iran Khodro — спільне підприємство з Великою Британією. У 1967 р. розпочато серійне виробництво автомобіля Паукап. До 1977 р. Іран виробляв понад 100 000 авто щорічно. Шах проголошував мету: «кожна іранська родина має мати автомобіль» [64].

Хімічна та нафтохімічна промисловість буде проаналізована у наступному підрозділі. Але слід відзначити розвиток нафтохімічних комбінатів у Бандар-Аббасі, Ширазі, Махшахрі. Головними досягненнями у цій сфері були виробництво синтетичних добрив, пластмас, фармацевтики,

мийних засобів. Створено державну компанію National Petrochemical Company (NPC) [64].

У легкій промисловості спостерігалось розширення текстильного виробництва в містах Кашан, Тебріз, Язд. Активно будувалися фабрики з виробництва тканин, одягу, килимів, шкіряних виробів. Здійснювалася підтримка приватного сектора за рахунок субсидій, ліцензій на експорт, митного захисту.

У сфері харчової промисловості проводилася індустріалізація переробки агропродуктів, активно будувалися консервні заводи, млинокомбінати, підприємства з виробництва цукру, чаю, олії. Значна частина продукції була орієнтована на внутрішній ринок та експорт до арабських країн.

Енергетика та електротехнічна галузь розвивались за рахунок реалізації проектів по масовому будівництву електростанцій (ГЕС, ТЕС), що обумовило і розвиток виробництва трансформаторів, електродвигунів, створення мережі електрифікації сільських регіонів.

Проведення реформ промислового сектору викликало і розвиток будівництва. Реалізовувалися програми зведення заводів, доріг, дамб і каналів [64]. А виробництво цементу зросло у понад 10 разів з 1960 до 1977 р. [64]

Окремі регіони Ірану отримували певну промислову спеціалізацію, що представлено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2. Регіональні індустріальні центри

Місто	Галузь
Ісфахан	Металургія, машинобудування
Тебріз	Трактори, текстиль
Шираз	Хімія, фармацевтика
Арак	Електротехніка, метали
Казвін, Кашан	Легка промисловість, текстиль
Бандар-Аббас	Нафтохімія, експортні виробництва

Джерело: [9, р. 145–150; 47, р. 120—125; 76]

Державна політика і стимулювання промислового розвитку здійснювалися через пільгове кредитування підприємств, особливо у стратегічних секторах. Активно застосовувалися законодавчі стимули для іноземних інвесторів. Захист від імпорту реалізовувався через високі мита, квоти, ліцензування. П'ятирічні плани розвитку включали конкретні показники для промислових секторів, за якими проходило планування та звітування по реалізації заходів.

Не дивлячись на вражаючі результати, програма реформування у процесі реалізації потерпала від проблем і обмежень як системного так і особистісного характеру. Передусім це залежність від імпортних технологій, оскільки, більшість виробництва збиралось за ліцензіями з комплектуючих із Заходу. Наявною була і слабка інженерна база, нестача власних спеціалістів. Давалася ознака нерівномірності розвитку, оскільки індустріалізація охоплювала лише великі міста, залишаючи периферію відсталою. Корупція, бюрократизм і патронаж у розподілі державних замовлень теж сприяли посиленню соціальної напруги та зменшували результативність реформ.

Таким чином, промислове зростання Ірану в період правління Мохаммеда Реза Пехлеві стало одним із найдинамічніших серед країн, що розвиваються, і базувалось на поєднанні державного диригізму, нафтодоларів і західних технологій. Проте цей розвиток був нерівномірним, технічно залежним і соціально незбалансованим, що згодом сприяло зростанню протестних настроїв і делегітимації режиму.

В умовах швидкої модернізації та промислового розвитку у 1960–1970-х роках шахський Іран активно залучав іноземний капітал, технології та експертів. Така політика була ключовим інструментом форсованої індустріалізації, зумовленої потребою у технологічному прориві, нестачею кваліфікованих кадрів та бажанням якнайшвидше наздогнати розвинені країни.

Метою залучення іноземних інвестицій було визначено: прискорення індустріалізації за рахунок готових технологій; забезпечення

експортно-орієнтованого виробництва з високим рівнем механізації [2, с. 281]. Також держава прагнула сформувати партнерства із західними компаніями для впровадження сучасного менеджменту та інфраструктури; використати нафтодолари як фінансову базу для приваблення стратегічних інвесторів [2, с. 280].

Основними інструментами по залученню іноземних інвестицій були удосконалена правова база та надання гарантій. Закон 1955 року про «Заохочення іноземних інвестицій» (оновлений у 1960-х рр.) передбачав: податкові пільги для інвесторів; гарантії репатріації прибутків; захист від націоналізації; дозвіл на створення спільних підприємств із місцевими компаніями. Було також створено Національний фонд розвитку для співфінансування проєктів. Держава часто брала участь у великих проєктах як гарант або співінвестор [2, с. 281]. В Ісфахані, Тебрізі, Бандар-Аббасі створено індустриальні парки з готовою інфраструктурою. Уряд пропонував дешеву робочу силу, енергію та транспортні пільги [2, с. 282].

Ці заходи були доволі дієвими і Іран мав змогу залучити достатньо інвестицій у свою економіку. Основні держави-партнери Ірану у фінансовій сфері та напрямки інвестування представлені у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3. Основні країни-партнери та галузі інвестування

Країна	Галузі
США	Нафтовидобуток, автомобілебудування, військова техніка, фармацевтика
Німеччина	Металургія, хімічна промисловість, електротехніка
Франція	Енергетика, транспорт, аграрні проєкти
Японія	Автомобілі, електроніка, нафтопереробка
Італія, Британія	Машинобудування, фінансові послуги

Джерело: [9, р. 145-150; 14, р. 210-215; 47, р. 120-125].

Як приклади вдалих інвестиційних проектів можна згадати Iran Khodro (Paykan) — спільне підприємство з британською Rootes Group; Isfahan Steel Mill — співпраця з німецькими та радянськими інженерами; Iran Air - закупівля літаків у Boeing, McDonnell Douglas, Airbus; National Petrochemical Company — контракти з Mitsubishi, BASF, Technip.

Реформи в галузі промисловості, що проводилися в Ірані в 1960-1970-х роках у межах політики модернізації шахського режиму, були частиною глобального проекту перетворення країни на регіональну економічну потугу. З одного боку, вони призвели до вражаючого економічного зростання, з іншого — супроводжувалися структурними дисбалансами, соціальною нерівністю та політичною напругою.

Промисловий сектор Ірану зростав у середньому на 10-13 % на рік у період 1963-1977 рр., а частка промисловості у ВВП зростає з менше 20 % до понад 30 % [64]. Засновано ключові національні виробництва: автомобілебудування (Paykan), металургію (Isfahan Steel Mill), нафтохімію (NPC). Почав формуватись власний машинобудівний та хімічний комплекс. Збудовано дороги, електростанції, промислові зони в Ісфахані, Тебрізі, Араку. Електрифікація охопила значну частину сільських регіонів. Було створено тисячі робочих місць у промисловому виробництві, торгівлі, будівництві. Посилився міграційний потік із села до міста.

В той же час, окрім переваг, реформи обумовили і негативні тенденції у іранському суспільстві.

Хоча уряд декларував диверсифікацію, нафта залишалась джерелом 80–90 % державних доходів [76]. Падіння цін на нафту або політичні кризи легко паралізували всю систему. Більшість заводів будувалися на основі західних ліцензій, без розвитку власної інженерної школи. У промисловості спостерігалася висока частка імпортованих комплектуючих та обладнання. Промисловість концентрувалась у кількох містах (Тегеран, Ісфахан, Тебріз), а периферія залишалася відсталою, без доступу до нових робочих місць чи послуг [84].

Основну вигоду від індустріалізації отримала нова буржуазія, наближена до шахської влади. Корупція в розподілі державних контрактів і кредитів викликала розчарування та соціальний цинізм. Урбанізація без соціального захисту теж стала дестабілізуючим фактором. Міста не були готові до напливу мільйонів нових жителів, спостерігалися брак житла, зростання нетрів, перенаселення, забруднення та зростання злочинності.

У політичній сфері, попри економічний прогрес, відсутність політичних реформ призводила до відчуження населення. Промисловість стала інструментом репрезентації модернізації, але не включення громадян у прийнятті рішень. Накопичення соціальної напруги серед молоді, робітників, мігрантів стало одним із факторів, що призвели до Ісламської революції. Всі проаналізовані тенденції узагальнено викладено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4. Порівняльна таблиця: досягнення та проблеми програми реформ в Ірані

Досягнення	Проблеми
Розвиток національних галузей	Імпортозалежність і технологічна залежність
Промислове зростання і зайнятість	Соціальна нерівність і корупція
Розвиток інфраструктури	Урбанізаційна криза, нестача житла
Нові робочі місця в містах	Відсутність системної підтримки сільських регіонів
Зростання ВВП	Незбалансованість, залежність від нафти

Джерело: [37, р. 100-105; 50, р. 150-155; 83].

Реформи в промисловості за шахського режиму дали вражаючий економічний ефект, але були реалізовані в умовах авторитарного правління, нерівного доступу до ресурсів і соціальної ізоляції населення. Вони заклали економічну основу для розвитку, але не вирішили фундаментальних соціально-політичних проблем, що в підсумку підірвало легітимність модернізації й сприяло революційним змінам наприкінці 1970-х років.

Серед позитивних наслідків реформ можна виділити: створення сучасної індустріальної інфраструктури; поява нових галузей, зокрема автомобілебудування, електроніки, нафтохімії; підвищення рівня технологій і виробничої культури; зростання експорту продукції з доданою вартістю.

Критичними проблемами були: залежність від іноземних технологій та імпорту комплектуючих; відсутність трансферу знань — Іран не формував власну інженерну базу; висока частка непродуктивних витрат і корупції у великих проектах; концентрація прибутку у руках тісно пов'язаної з шахською адміністрацією бізнес-еліти.

Західні інвестиції посилили орієнтацію Ірану на США, що спровокувало опір націоналістичних і релігійних сил. Присутність західного бізнесу часто супроводжувалась проамериканською пропагандою.

Політика залучення іноземного капіталу та технологій була стратегічною опорою шахської економічної моделі. Вона забезпечила технологічний прорив у промисловості, проте не заклала основи для самодостатнього розвитку. У довгостроковій перспективі технічна і політична залежність від Заходу сприяла делегітимації режиму та радикалізації опозиції.

3.3. Нафтова політика та взаємини з іноземними компаніями

Історія нафтового сектору Ірану є водночас історією економічної експлуатації, боротьби за суверенітет і геополітичного конфлікту. Від початку ХХ ст. британські компанії контролювали нафтові ресурси країни. Спроби Ірану змінити ці умови — особливо націоналізація 1951 року — стали поворотним моментом в історії не лише Ірану, а й усієї післявоєнної міжнародної економіки

У 1901 р. іранський шах Музаффар ад-Дін надав англійцю Вільяму Дарсі концесію на розвідку й видобуток нафти на 60 років, що охоплювала

майже всю територію країни. Дарсі передав права новоствореній Anglo-Persian Oil Company (АРОС), яка згодом стала Anglo-Iranian Oil Company (АІОС). У 1908 р. було відкрито перше велике родовище в Месджед-Солеймані, що поклато початок нафтовій промисловості Ірану. В результаті Іран отримував фіксовану ренту, незалежно від обсягів видобутку чи світових цін, у той час як компанія отримувала мільйонні прибутки.

У 1914 р. британський уряд став основним акціонером АІОС [76], оскільки нафта була критично важливою для військово-морського флоту. Під час Першої та Другої світових воєн нафтові родовища Ірану перебували під військовим контролем Британії, без згоди іранського уряду. А у роки Другої світової війни Іран став ключовим постачальником пального для антигітлерівської коаліції.

Післявоєнний конфлікт і невдоволення (1946—1950) виникли через збереження нерівності в експлуатації нафтових родовищ. У 1949—1950 рр. прибутки Anglo-Iranian Oil Company (АІОС) перевищили 200 млн дол. США, тоді як Іран отримав менше ніж 20 млн дол. США [50, р. 90-92]. У країні наростала антибританська риторика, а студенти, інтелігенція та духовенство звинувачували Лондон у «економічному колоніалізмі» [9, р. 250-252]. Прем'єр-міністр Алі Размара намагався домовитись про справедливіший розподіл прибутків, але був убитий у 1951 р. [50, р. 100].

Прем'єр Мохаммед Моссадек ініціював закон про повну націоналізацію АІОС і було створено Національну нафтову компанію Ірану (НІОС), яка мала управляти усіма родовищами, заводами та експортом. У березні 1951 р. парламент (Меджліс) Ірану підтримав ініціативу прем'єр-міністра Мохаммеда Моссадека про повну націоналізацію нафтової промисловості [2, с. 200]. Було створено Національну нафтову компанію Ірану (НІОС), яка мала перебрати на себе повний контроль над усією інфраструктурою: видобутком, переробкою, експортом. Цілями Моссадека були наступні: відновити економічний суверенітет країни; забезпечити справедливий розподіл прибутків; обмежити владу шаха та створити парламентську демократію.

Реакція Заходу на такі кроки була доволі жорсткою. АІОС (Anglo-Iranian Oil Company, майбутня BP) втратила свої активи. Британський уряд ввів економічне ембарго, заморозив іранські рахунки, заблокував експорт нафти. Подав скаргу до Міжнародного суду в Гаазі, але рішення виявилось несприятливим для Лондона. США спочатку підтримували Моссадека, адміністрація Трумена дотримувалась нейтральної позиції, але з приходом до влади Ейзенхауера і на тлі холодної війни, Вашингтон почав вважати Моссадека «загрозою стабільності». Поширилось побоювання, що криза призведе до зближення Ірану з СРСР.

На тлі економічної блокади та зупинки експорту нафти, Іран зіштовхнувся з фінансовою кризою, зростанням безробіття й інфляцією. Моссадек намагався посилити урядові повноваження, усунувши деякі монархічні інститути. Водночас почала активізуватись монархічна опозиція, а шах поступово втрачав вплив.

У серпні 1953 року за підтримки ЦРУ та британської розвідки було проведено державний переворот (операція «Аякс»), який усунув Моссадека. Шах повернувся до влади й анулював незалежне управління нафтовою галуззю. У серпні 1953 року США (ЦРУ) та Велика Британія (МІ6) реалізували державний переворот. Моссадека було усунуто і заарештовано, а шах, який тимчасово залишив країну, повернувся до Тегерана в ролі абсолютного правителя. Операція «Аякс» координувалась з Лондона і Вашингтона; підкуповувалися політики, військові, релігійні лідери й журналісти. Ці події стали прикладом класичного іноземного втручання у внутрішні справи незалежної держави.

Іран змушений був укласти нову угоду з міжнародним консорціумом (Угода 1954 р.), до якого увійшли: British Petroleum (BP) (40 %), Standard Oil (США) (25 %), Shell (7 %), CFP (Франція) та інші[90]. Хоча Іран отримував 50 % прибутків, але контроль над операційним управлінням залишався у західних компаній; іранський уряд не мав контролю над ціноутворенням, маркетингом, логістикою [90].

Період «від концесії до націоналізації» демонструє поступову політичну емансипацію Ірану та прагнення до економічного суверенітету. Проте намагання реалізувати реальну незалежність у стратегічному секторі призвело до геополітичного конфлікту з Заходом, кульмінацією якого став переворот 1953 р. Відтоді Іран офіційно володів нафтою, але фактично залишався економічно залежним до 1970-х років.

Нафтова криза 1951—1953 рр. стала поворотною точкою в історії Ірану, коли держава вперше відкрито кинула виклик західному енергетичному контролю. Водночас ця криза стала політичним конфліктом між обраним урядом і монархічною владою, а її розв'язання в формі державного перевороту призвело до відновлення авторитарного правління шаха Мохаммеда Реза Пехлеві та часткової втрати економічного суверенітету.

Головними наслідками нафтової кризи для шаха були: повна реставрація влади, усунення парламентської системи; створення політичної поліції SAVAK, контроль над усіма інститутами; а масштабна програма модернізації у 1960–70-х рр. фінансувалась із зростаючих нафтових прибутків [90].

В той же час для демократії та суверенітету Ірану наслідки кризи були негативними: поразка парламентського досвіду і підрив довіри до Заходу; зростання антивестернізму в іранському суспільстві; закладення довготривалої ворожнечі між США і Іраном, яка активізувалась після 1979 року.

Криза 1951—1953 рр. стала кульмінацією боротьби за контроль над національним багатством, у якій парламентський уряд поступився монархічному авторитаризму, підтриманому зовнішніми силами. Відновлення влади шаха призвело до зовнішньої залежності в енергетичному секторі при формальному національному суверенітеті, що стало однією з головних суперечностей шахського режиму до Ісламської революції.

У 1970-х роках Іран за правління Мохаммеда Реза Пехлеві увійшов у фазу безпрецедентного зростання нафтових доходів, що перетворило країну

на одну з провідних нафтових держав світу. Цей період отримав назву «нафтова експансія» [60, р. 209], оскільки супроводжувався різким зростанням видобутку, експортних надходжень, масштабними державними витратами й амбітною політикою шаха, спрямованою на перетворення Ірану на регіонального гегемона.

У 1973 р. після війни Судного дня (Єгипет—Ізраїль) країни ОПЕК, включно з Іраном, запровадили нафтове ембарго проти Заходу, що спричинило вибухове зростання цін на нафту - в чотири рази за рік. Ціна бареля нафти зросла з \$3 до \$12-15, що забезпечило Ірану нечувані прибутки. У 1974–1977 роках Іран мав другі за обсягом нафтові прибутки серед країн ОПЕК, поступаючись лише Саудівській Аравії [76].

Шах спрямовував кошти на реалізацію п'ятирічних планів розвитку, особливо у промисловості, транспорті, енергетиці, інфраструктурі. Було засновано десятки державних підприємств у металургії, хімії, машинобудуванні [92].

Іран також став найбільшим покупцем західної зброї у 1970-х роках (включно з літаками F-14, системами ППО, танками). Армія перетворилась на одну з найбільших і найсучасніших у регіоні.

Шах також запровадив реалізацію численних соціальних програм. Передусім, це будівництво доріг, шкіл, лікарень, водогонів, підвищення зарплат держслужбовців, фінансування освітніх ініціатив тощо.

На міжнародному нафтовому ринку шах виступав за жорстку позицію ОПЕК, підтримуючи підвищення цін на нафту. Іран прагнув поставити себе на один рівень із Саудівською Аравією як провідна держава Перської затоки. Разом з Венесуелою та Іраком Іран просував концепцію контролю над нафтовим ринком.

Нафтова експансія Ірану спричинила і цілу низку проблем. Передусім, швидкий приплив валюти спричинив інфляцію, дефіцит товарів, “хворобу голландського типу”. Внутрішній ринок не встигав за попитом: будматеріали, техніка, харчі зростали в ціні. Попри декларації про диверсифікацію, понад

90 % валютних надходжень надходили з нафти. Промисловість залишалась імпортозалежною, з низьким ступенем локалізації. Від зростання нафтових прибутків виграв переважно правлячий клас і технократи, тоді як велика частина населення залишалась у злиднях, через що зростало відчуження між народом і шахською елітою. Масштабні державні витрати не контролювались, тисячі проектів не завершувались; великі кошти розкрадались або використовувались нераціонально що стало втілення корупції в іранському суспільстві [90].

Попри багатство, політична система залишалась репресивною й непрозорою. У 1977—1978 роках інфляція, дефіцит, корупція та репресії спровокували масові протести, особливо серед міського середнього класу, студентства й духовенства. Нафтові прибутки не гарантували стабільності – навпаки, посилили соціальну напругу.

Нафтова експансія 1970-х років перетворила Іран на фінансово потужну, проте структурно вразливу економіку. Хоча надходження від нафти дозволили модернізувати багато секторів, відсутність політичних реформ, глибока соціальна нерівність і неефективне управління доходами сприяли тому, що ця експансія стала прологом до революційної кризи 1979 р.

Таким чином, історія взаємин Ірану з іноземними нафтовими компаніями – це історія боротьби за контроль над природними ресурсами, що поєднує в собі економічні, політичні та геополітичні виміри. Із моменту відкриття нафти у 1908 р. аж до Ісламської революції 1979 р. іранська держава перебувала в стані конфлікту, залежності й часткового партнерства із транснаціональними корпораціями, які відігравали ключову роль у формуванні її економічної траєкторії. Взаємини Ірану з іноземними нафтовими компаніями від 1901 до 1979 р. пройшли шлях від повної залежності до конфліктного розриву. Західні компанії виступали двигуном розвитку, але й інструментом зовнішнього контролю, що підривало іранський суверенітет. Постійна напруга між економічними вигодами й політичними

претензіями до контролю завершилась радикальним розривом після Ісламської революції.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ІРАНУ

4.1. Формування авторитарної моделі влади

Правління Мохаммеда Реза Пехлеві після 1953 року ознаменувалося швидким формуванням авторитарної моделі влади, яка базувалася на централізації контролю, придушенні опозиції та тісній співпраці з іноземними силами, зокрема США та Великою Британією. Цей процес розпочався з державного перевороту 1953 року, відомого як операція «Аякс», організованого ЦРУ та МІБ для повалення прем'єр-міністра Мохаммеда Мосаддика. Мосаддик, обраний демократично, проводив політику націоналізації нафтової промисловості, що загрожувало інтересам західних компаній, таких як Anglo-Iranian Oil Company (пізніше BP), і обмежував владу шаха [30, с. 120-150; 26, с. 85-110]. Переворот, що коштував США близько 1 мільйона доларів, включав підкуп генералів, організацію вуличних заворушень і пропагандистську кампанію, яка зображувала Мосаддика як комуністичного симпатика в контексті Холодної війни [10, с. 150-200]. Після арешту Мосаддика шах відновив абсолютний контроль, розпустивши парламент і призначивши лояльного прем'єра Захеду Ахмада Газвані [3, с. 300-350]. Цей акт не лише усунув демократичні елементи конституційної монархії 1906 року, але й встановив прецедент зовнішнього втручання в іранську політику, що посилювало антизахідні настрої серед націоналістів [65, с. 50-80].

Централізація влади проявилася в перетворенні політичних інститутів на декоративні органи. Меджліс (парламент) став ареною для фальсифікованих виборів, де кандидати затверджувалися шахом, а опозиційні партії, такі як Національний фронт Мосаддика, були заборонені. Шах призначив понад 75% сенаторів і контролював судову систему через міністерство юстиції, що дозволило йому уникнути відповідальності за політичні репресії [13, с. 200-220; 55, с. 100-130]. Авторитарна модель також включала ідеологічну індоктринацію: державна пропаганда прославляла шаха як «Арямехра» (Світло арійців), спираючись на доісламську перську спадщину для легітимації влади, що маргіналізувало шіїтські традиції [17, с. 34-64].

Ключовим інструментом контролю стала таємна поліція САВАК, створена в 1957 році за допомогою ЦРУ, Моссаду та британських радників. САВАК, очолювана генералом Нематоллою Насірі, мала бюджет понад 500 мільйонів доларів на рік до 1970-х і мережу з 60 тисяч агентів та інформаторів [3, с. 350-380; 13, с. 150-180]. Організація використовувала тортури (електрошок, побиття, психологічний тиск), позасудові арешти та стеження за громадянами, включаючи прослуховування телефонів і цензуру пошти. Репресії були спрямовані проти комуністичної партії Туде, ісламістських груп, таких як Федайян-е Іслам, і націоналістів: за оцінками Amnesty International, до 1979 року через САВАК пройшло понад 100 тисяч в'язнів, з яких тисячі були страчені [26, с. 120-140; 4, с. 200-250]. Прикладами слугують арешти лідерів Туде в 1954-1955 роках і придушення студентських протестів у Тегеранському університеті в 1960-х, де САВАК інфільтрувала кампус для запобігання антишахським виступам [65, с. 100-130].

Секуляризація стала ще одним стовпом авторитарної моделі, спрямованим на ослаблення шіїтського духовенства (улемів), яке традиційно впливало на політику через контроль над вакфами (релігійними фондами) та медресе. Шах обмежив роль шаріату в судочинстві, замінивши його світськими кодексами, і маргіналізував улемів у державних інститутах [9, с.

260-280; 47, с. 95-100]. Це викликало гострий конфлікт: аятола Рухолла Хомейні, провідний шиїтський лідер, у своїх фетвах 1960-х засуджував шаха за «антиісламську» політику, звинувачуючи в корупції та залежності від «сіоністів і імперіалістів» [7, с. 50-70; 3, с. 400-420]. Конфлікт загострився в 1963 році, коли Хомейні виступив проти надання імунітету американським радникам (Капітуляційний статус), що призвело до його арешту та масових протестів у Кумі, Тегерані та Ісфагані. Протести, придушені армією, забрали життя кількох сотень людей, а Хомейні був вигнаний до Туреччини, а згодом до Іраку [56, с. 150-200]. Духовенство, позбавлене економічної бази через конфіскацію вакфів, перейшло до підпільної опозиції, поширюючи касети з проповідями Хомейні, що стало основою для мереж опору [17, с. 64-100].

Загалом, формування авторитарної моделі після 1953 року забезпечило шахові стабільність за рахунок зовнішньої підтримки та репресій, але посилювало поляризацію суспільства. Залежність від США (військова допомога на 10 мільярдів доларів у 1953-1979) підірвала легітимність режиму, а конфлікт з духовенством заклав основу для релігійної мобілізації, яка вибухнула в 1979 році [65, с. 130-150; 3, с. 500-520].

4.2. Вплив Білої революції на політичну систему Ірану

«Біла революція» (Enqelab-e Sefid), проголошена шахом Мохаммедом Реза Пехлеві 26 січня 1963 року, стала центральним елементом його політичної стратегії, спрямованим на консолідацію влади через модернізацію та ослаблення традиційних еліт. Ця програма, схвалена на референдумі (який опозиція вважала фальсифікованим з 99% «за»), включала 12 пунктів: аграрну реформу, націоналізацію лісів, приватизацію державних підприємств, надання прав жінкам, створення корпусів грамотності та здоров'я, а також антикорупційні заходи [66, с. 50-80; 18, с. 10-20]. Політична мета полягала в нейтралізації опозиції: шах позиціонував себе як «революціонера-монарха», протиставляючи «білу» (безкровну) революцію потенційній «червоній»

(комуністичній) загрозі, і використовував реформи для легітимації в очах Заходу [12, с. 100-150; 3, с. 380-400].

Авторитарний контроль був ключовим: реформи впроваджувалися декретами шаха без парламентських дебатів, з опорою на армію та САВАК для придушення спротиву. Наприклад, аграрна реформа, що перерозподіляла землі від феодалів, слугувала політичним інструментом для ослаблення традиційних землевласників (ага), які підтримували опозицію Мосаддика [9, с. 150-170; 47, с. 105-120]. Шах створив державні кооперативи для контролю над селянами, перетворюючи їх на лояльну базу через субсидії, але караючи нелояльних арештами [13, с. 220-250]. Аналогічно, приватизація підприємств дозволила шахові розподіляти активи серед наближених, посилюючи клієнтелістську мережу, де лояльність обмінювалася на привілеї [65, с. 150-180].

Опозиція до «Білої революції» була масовою та різноманітною. Духовенство, очолюване аятолою Хомейні, засудило реформи як «антиісламські», оскільки вони посягали на вакфи та секуляризували суспільство. Хомейні в промові 3 червня 1963 року звинуватив шаха в зраді ісламу та залежності від Ізраїлю, що призвело до його арешту та протестів 5-6 червня, відомих як «Повстання 15 хордада», де загинуло понад 400 людей [7, с. 60-80; 3, с. 420-450]. САВАК придушила заворушення, а Хомейні був вигнаний, але це започаткувало підпільні мережі опору серед улемів [56, с. 200-250]. Ліві та націоналісти, такі як Туде та Національний фронт, критикували реформи за авторитарність і залежність від США, організовуючи підпільні страйки та пропаганду [26, с. 140-160].

Жіночі права (виборче право, розлучення) були політичним маневром для модернізації іміджу Ірану, але супроводжувалися репресіями проти феміністок, які вимагали реальної рівності [59, с. 10-30]. Корпуси грамотності та здоров'я слугували для ідеологічного контролю, інфільтруючи сільські райони агентами режиму [2, с. 170-190]. Загалом, «Біла революція» зміцнила владу шаха короткостроково, але її авторитарний характер і

придушення опозиції посилили поляризацію, перетворивши реформи на каталізатор для антишахського руху [3, с. 450-500; 65, с. 180-200].

4.3. Політичні наслідки модернізації: формування опозиції

Модернізація під час правління Мохаммеда Реза Пехлеві мала далекосяжні політичні наслідки, які поступово підірвали стабільність режиму та створили передумови для Ісламської революції 1979 року. Ці наслідки проявлялися в ерозії легітимності влади, поляризації суспільства, радикалізації опозиційних рухів і, зрештою, в системній кризі, яка призвела до повалення монархії. Політична модернізація, задумана як інструмент зміцнення центральної влади, обернулася проти шаха через ігнорування демократичних механізмів і культурних традицій, що посилило внутрішні суперечності та зовнішню ізоляцію режиму [3, с. 450-500; 65, с. 200-250].

Одним з ключових політичних наслідків стала швидка урбанізація, яка трансформувала політичний ландшафт Ірану. Зумовлена реформами «Білої революції», урбанізація призвела до масової міграції населення з сільських районів до міст: частка міського населення зросла з 31% у 1956 році до 47% у 1976 році, а населення Тегерана збільшилося з 1,5 мільйона до понад 4 мільйонів [76; 47, с. 110-130]. Політично це створило нові центри нестабільності: урбанізовані маси, відірвані від традиційних племінних і релігійних структур, стали вразливими до агітації опозиції. Нетрі на околицях Тегерана, Ісфагана та Ширази, де оселилися мільйони мігрантів, перетворилися на бази для підпільних мереж, де САВАК не могла ефективно контролювати діяльність [23, с. 50-80; 21, с. 200-250]. Урбанізація посилила політичну фрагментацію: міські еліти підтримували шаха за доступ до привілеїв, тоді як маргіналізовані групи, стикаючись з безробіттям і бідністю, сприймали модернізацію як форму соціальної несправедливості, що підживлювало антирежимні настрої. Наприклад, у 1970-х роках урбанізовані райони стали осередками для поширення забороненої літератури та касет з

проповідями Хомейні, які критикували шаха за «західну корупцію» [56, с. 250-300]. Це призвело до того, що урбанізація, замість стабілізації, посилила політичну напругу, перетворивши міста на арену для масових демонстрацій [13, с. 280-320].

Іншим значним політичним наслідком стало виникнення та фрустрація нового середнього класу, який сформувався завдяки модернізаційним зусиллям. Цей прошарок — інтелігенція, технократи, державні службовці та підприємці — з'явився внаслідок розширення вищої освіти та індустріалізації, з чисельністю студентів, що зростає з 10 тисяч у 1950-х до понад 100 тисяч у 1970-х [98; 9, с. 265-280]. Політично середній клас став парадоксом для режиму: з одного боку, він був продуктом шахських реформ і залежав від державної бюрократії, з іншого — вимагав політичної участі та свобод, яких авторитаризм не надавав. Фрустрація проявлялася в критиці цензури, корупції та залежності від США: університети, такі як Тегеранський, стали центрами опозиції, де студенти організовували підпільні гуртки для обговорення заборонених ідей Маркса, Сартра та Хомейні [3, с. 450-480; 28, с. 150-200]. Середній клас об'єднався з іншими групами, підтримуючи релігійних лідерів як символ опору: наприклад, у 1977 році інтелігенція підписувала петиції на підтримку Хомейні, вимагаючи конституційних реформ [7, с. 80-100; 65, с. 250-280]. Ця фрустрація підірвала базу підтримки режиму, оскільки середній клас, виключений з політичного процесу, перейшов від пасивної лояльності до активного опору, стаючи рушійною силою протестів [56, с. 300-350].

Протестні рухи, що набули масового характеру в 1977-1979 роках, були прямим політичним наслідком модернізації, яка створила умови для їхньої мобілізації. Почавшись з локальних демонстрацій інтелігенції проти цензури (наприклад, відкритий лист 1977 року від письменників і юристів), протести переросли в загальнонаціональний рух завдяки мережам опозиції. Релігійні процесії, такі як Ашура 1978 року, об'єднали мільйони під гаслами «Смерть шаху» та «Ісламська республіка», залучаючи ісламістів (прихильників

Хомейні), лівих (Туде та Федаїян) і націоналістів (Національний фронт) [65, с. 200-250; 13, с. 280-300]. Політична радикалізація була посилена репресіями: стрілянина в демонстрантів у Кумі (січень 1978) та Тегерані (вересень 1978, «Чорна п'ятниця») забрала життя тисяч, але лише мобілізувала більше людей [3, с. 500-550; 21, с. 250-300]. Опозиція використовувала модернізаційні інструменти проти режиму: касети з Парижа (де Хомейні перебував з жовтня 1978) поширювалися через урбанізовані мережі, а страйки нафтовиків паралізували економіку, позбавивши шаха доходів [56, с. 350-400]. Це продемонструвало, як модернізація, створюючи взаємозалежне суспільство, зробила режим вразливим до масових дій.

Криза режиму в 1978-1979 роках була кульмінацією політичних наслідків: гіперзростання від нафтового буму спричинило інфляцію понад 30% у 1977 році, корупцію еліти (сім'я шаха контролювала мільярди) та соціальну поляризацію, підірвавши легітимність [20, с. 100-150; 23, с. 80-120]. Шах, ізольований у палаці, ігнорував поради радників про реформи, покладаючись на САВАК і армію, але армія розкололася, а генерали дезертирували [65, с. 280-320]. У січні 1979 року шах втік до Єгипту, а в лютому режим впав під тиском мільйонних маршів, очолюваних Хомейні, який повернувся як лідер революції [56, с. 300-350].

Таким чином, політичні наслідки модернізації — від урбанізації та фрустрації середнього класу до радикалізації опозиції та кризи легітимності — створили передумови для революційних змін. Авторитарна модель, яка ігнорувала демократичний діалог і релігійні традиції, обернулася проти себе, відкривши шлях до Ісламської Республіки як альтернативи [3, с. 500-520]. Цей період ілюструє парадокс авторитарної модернізації: швидкі зміни без політичної інклюзії призводять до системного колапсу, як зазначають дослідники, порівнюючи з іншими режимами, такими як Південна Корея під Пак Чон Хі.

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ

5.1. Реформи у сферах освіти та охорони здоров'я

Освітні реформи стали одним із ключових напрямів модернізаційної політики шаха Мохаммеда Реза Пехлеві. Їхня головна мета — подолати масову неграмотність, підготувати освічену технократичну еліту, здатну обслуговувати потреби індустріалізації та модерної бюрократії. Водночас освіта стала інструментом ідеологічного впливу та внутрішньої боротьби з традиційним духовенством.

Було здійснено розширення доступу до базової освіти. Запроваджено обов'язкову початкову освіту для дітей віком 6-11 років. Кількість початкових шкіл зросла з близько 5 000 у 1950-х роках до понад 20 000 у 1975 році [47, р. 92; 14, р. 230-232; 76]. Активно будувались школи в сільських районах, де раніше переважали релігійні медресе [47, р. 93].

Програма «Корпус знань» (Serāh-e Dānesh) була заснована у 1964 році в межах «Білої революції». Молоді вчителі (найчастіше призовники-строковики) направлялись до сіл для викладання грамоти, арифметики, громадянських знань. Дана програма сприяла секуляризації освіти в селах і скороченню освітнього розриву між містом і селом [2, с. 175].

Розвиток середньої та вищої освіти здійснювався за рахунок відкриття нових середніх шкіл, технічних училищ та ліцеїв. Кількість вищих навчальних закладів значно зросла: Університет Тегерана став головним науково-освітнім центром країни, а нові університети було створено в Ширазі, Табрізі та Машгаді [14, р. 232; 47, р. 93]. Деякі з них установили

партнерство із західними вишами, зокрема Гарвардом і Сорбонною, для обміну досвідом і розробки навчальних програм [14, р. 235]. Запровадження програм стипендій дозволило тисячам іранських студентів навчатися в США, Великій Британії та Франції [47, р. 94].

Освіта була виведена з-під контролю релігійних структур, зокрема духовенства, і стала світською та централізовано керованою державою. Навчальні програми було переглянуто для включення елементів націоналістичної ідеології, що прославляла шахський режим і підкреслювала велич доісламської Персії, зокрема спадщину Ахеменідів і Сасанідів. Це сприяло формуванню нової національної ідентичності, але викликало опір з боку релігійних лідерів, які вбачали в цьому загрозу традиційним цінностям [9, р. 260-262; 47, р. 95-96]. Наприклад, підручники з історії акцентували на доісламських досягненнях, применшуючи роль ісламу в іранській культурі, що стало частиною ширшої політики секуляризації [14, р. 238].

Жінки отримали доступ до всіх рівнів освіти, включно з університетами. У межах програми «Білої революції» дівчата здобули право на навчання, участь у виборах і соціальну мобільність. Частка жінок серед студентів зросла з менш ніж 10% у 1950-х роках до 35-40% у 1975 році [95; 76].

Попри зусилля, якість сільської освіти залишалась низькою. Відчувався брак кваліфікованих учителів, підручників, вдавалася в знаки погана інфраструктура.

Проблеми змісту освіти полягали у орієнтації на технічні й адміністративні дисципліни та ігнорування гуманітарного розвитку. Ідеологізованість проявлялася через нав'язування шахського бачення історії, відбувалася маргіналізація релігійних знань.

Випускники університетів часто не знаходили роботу, що викликало розчарування та протестні настрої серед молоді. Саме тому освічений середній клас виступив однією з рушійних сил Ісламської революції 1979 року.

Таким чином, освітні реформи шаха значно розширили доступ населення до знань, підвищили рівень грамотності, сприяли урбанізації та модернізації. Проте нерівність, політична заангажованість системи та нехтування релігійною традицією спричинили глибоку культурну кризу. Освіта не лише не стабілізувала режим, а в довгостроковій перспективі стала каталізатором протесту та революції.

Охорона здоров'я була однією з ключових сфер соціальної модернізації шахського режиму, особливо в межах програми «Білої революції» (з 1963 року). Реформи в цій галузі мали подвійну мету: поліпшення доступу до базових медичних послуг, зокрема в сільській місцевості, та зміцнення авторитету монархії через демонстрацію турботи про добробут населення [14, р. 242; 47, р. 100]. У результаті реформ спостерігався прогрес у демографічних показниках: дитяча смертність знизилася з 120 на 1000 новонароджених у 1960-х роках до 70 на 1000 у 1975 році, а середня тривалість життя зросла з 50 до 58 років [76; 83]. Проте нерівність у доступі до медичних послуг зберігалася, особливо між міськими та сільськими регіонами, де брак кваліфікованих лікарів і обладнання залишався значною проблемою [9, р. 265].

Розширення інфраструктури охорони здоров'я здійснювалося через масове будівництво лікарень, поліклінік і медичних пунктів у містах і сільських районах. Кількість державних лікарень зросла з близько 250 у 1960-х роках до понад 600 у 1978 році [14]. Особлива увага приділялася сільським регіонам, де раніше доступ до медичних послуг був обмеженим через переважання релігійних медресе та традиційних практик [47, р. 101].

Впровадження програм профілактики та вакцинації значно поліпшило ситуацію із захворюваннями. Загальнонаціональні кампанії проти поліомієліту, туберкульозу, дифтерії, малярії, кору, кашлюку та віспи набули системного характеру [14, р. 245; 47, р. 102]. Особливо успішною була боротьба з ендемічними захворюваннями, такими як малярія, у південних і

східних регіонах Ірану, де кількість випадків знизилася на 40% до 1975 року [76].

Корпус здоров'я (Serāh-e Behdāsh) був створений за моделлю Корпусу знань. Молоді медичні працівники проходили службу, працюючи в сільських клініках, амбулаторіях, мобільних медичних групах. Вони були важливим елементом соціальної інтеграції та популяризації гігієнічних стандартів.

Підготовка медичних кадрів стала важливим напрямом державної політики у сфері охорони здоров'я. Створення нових медичних факультетів і навчальних центрів, а також розширення міжнародної співпраці, зокрема зі США та Францією, для обміну досвідом і стажування лікарів сприяли значному поліпшенню якості медичної освіти [14, р. 245-247;]. До 1977 року в Ірані функціонувало понад 12 медичних вищих навчальних закладів і десятки коледжів для підготовки медичних техніків і медсестер [97; 76].

У 1970-х роках запроваджено страхову медицину для державних службовців, робітників, вчителів, військових. Приватна медицина активно розвивалась у великих містах, але залишалась доступною переважно для еліт.

Основні результати реформ представлені у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1. Статистичні результати реформ у сфері охорони здоров'я.

Показник	1960-і роки	1977 рік
Середня тривалість життя	~47 років	~56 років
Дитяча смертність (на 1000)	~200	~100
Кількість лікарів	~4 000	~15 000
Лікарень державного сектора	~250	понад 600
Кількість щеплених дітей	<10 %	>70 %

Джерело: World Bank. Iran Health Sector Reports (1965-1978) - <https://www.worldbank.org>

Не дивлячись на вражаючі у процесі реформування були і значні проблеми. Передусім це нерівномірність доступу до медицини. Якість

медичної допомоги у віддалених регіонах залишалась низькою. Відчувався брак кваліфікованих кадрів у сільській місцевості, особливо вузьких спеціалістів. Перевантаження державної системи охорони здоров'я теж було значним. Надмірне навантаження на лікарів і медичні заклади було відчутним особливо в Тегерані та інших великих містах. Інфраструктура не завжди встигала за темпами зростання населення та міграції з сіл. Еліта користувалась приватною медициною, тоді як бідні верстви залежали від перевантажених державних лікарень. Відсутність універсального медичного страхування теж підкреслювала соціальну нерівність. У деяких регіонах населення недовіркою ставилось до державної медицини, особливо через її зв'язок із світською владою та відстороненням духовенства.

Таким чином, реформи в охороні здоров'я під керівництвом шаха стали значним досягненням у модернізації Ірану. Вони дозволили зменшити дитячу смертність, збільшити тривалість життя та забезпечити базовий доступ до медичних послуг мільйонам громадян. Проте нерівність у доступі, брак системності, ігнорування культурної специфіки й слабка інтеграція традиційної медицини призвели до недовіри, особливо серед релігійно орієнтованих верств, що згодом стало частиною ширшої критики шахського режиму.

5.2. Вплив модернізації на соціальну структуру і культурну ідентичність

Модернізація Ірану під час правління Мохаммеда Реза Пехлеві, особливо в рамках «Білої революції» (1963-1978), спричинила суттєві зрушення в соціальній структурі суспільства. Ці реформи торкнулися аграрних відносин, міграції, розширення освітніх можливостей і формування нового середнього класу, але також загострили соціальну нерівність та відчуження між владою і народом.

Відбулося руйнування традиційної феодальної структури іранського суспільства. До реформ основою соціального ладу були великі землевласники (ага), дрібні орендарі та селяни, які працювали на напівфеодальних умовах [9, р. 150-152; 47, р. 105-106]. Земельна реформа 1963 року позбавила аристократів значної частини земель, передавши їх селянам [14, р. 200-202]. Частина селян отримала земельні наділи, але через брак засобів обробки, кредитів і техніки багато хто не міг ефективно господарювати. Це призвело до масової міграції селян до міст, що започаткувало швидку урбанізацію [9, р. 265-267; 76]. Колишні феодали втратили економічну основу, але зберегли соціальний вплив через зв'язки з шахським режимом [47, р. 107].

Завдяки освітнім і кадровим реформам виник технократичний прошарок: вчителі, лікарі, інженери, офіцери, чиновники, студенти, дрібні підприємці. Цей клас споживав західну культуру, мав доступ до медіа й вищої освіти. Ці процеси обумовили формування нового середнього класу.

Попри соціальний підйом, новий середній клас був виключений із політичного життя. Відсутність участі у прийнятті рішень спричиняла фрустрацію, критику влади та протестні настрої, особливо в середовищі студентства [98].

Швидке індустріальне зростання у 1960–1970-х роках потребувало нової робочої сили: сформувався робітничий клас, що працював на заводах, будівництвах, у транспорті. Переважну частину нових робітників становили колишні селяни, які переселились у міста.

Житлові умови часто були жахливими (нетрі на околицях Тегерана, Ісфахана), а праця низькооплачувана, без профспілкового захисту. Соціальне незадоволення серед цієї групи зростало, і саме вони стали активними учасниками страйків у 1978-1979 роках.

Реформи надали жінкам виборчі права (1963), доступ до освіти та ринку праці [99]. У 1970-х роках жінки становили до 30–40 % студентів університетів, працювали в медицині, освіті, держслужбі. Більшість жінок у сільській місцевості залишались поза межами модернізаційних процесів, а

поширення західної моди та секуляризованої поведінки викликало відторгнення в традиційних колах [99].

Правляча еліта — військові, технократи, наближені до шаха родини — мала доступ до земель, прибуткових контрактів, західної освіти та медицини. Водночас масова більшість залишалась відчуженою від цих досягнень. Це призводило до посилення соціального поділу на "дві Ірани": заможну, західну, урбанізовану — і традиційну, бідну, релігійну.

Таким чином, модернізація епохи Пехлеві спричинила глибоку трансформацію соціальної структури Ірану: з'явилися нові класи, відкрились соціальні ліфти, відбулась урбанізація. Але швидкість змін, їхній авторитарний характер і зневага до культурної чутливості населення призвели до соціального розриву. Саме соціальна нестабільність і криза ідентичності стали основами антишахського руху та Ісламської революції 1979 р.

У період правління шаха Мохаммеда Реза Пехлеві Іран пережив демографічний вибух і швидко урбанізацію, зумовлені модернізаційними реформами, індустріалізацією, реформами в освіті та охороні здоров'я. Ці зміни глибоко трансформували соціальну структуру, просторову організацію життя і сприяли формуванню нових соціальних конфліктів, які стали частиною революційних процесів наприкінці 1970-х.

Населення Ірану зросло з приблизно 15 млн у 1950-х роках до понад 34 млн у 1979 році [83]. Середньорічний приріст становив близько 3%, що було одним із найвищих показників у регіоні [47, р. 110-112]. Середня тривалість життя зросла з 47 років у 1960-х роках до 56 років у 1977 році [14, р. 243-245; 76]. Дитяча смертність значно знизилася завдяки програмам вакцинації та медичним реформам [98].

Фактори урбанізації які обумовили її масовість були наступні: індустріалізація та будівництво підприємств у Тегерані, Ісфахані, Тебрізі, Ширазі; масова міграція селян до міст після земельної реформи 1963 р., яка позбавила багатьох селян землі або змусила шукати кращого життя в містах;

доступ до освіти, медицини, працевлаштування та інфраструктури приваблював населення в міські центри.

Соціальні наслідки урбанізації не завжди були позитивними. Спостерігалось зростання нетрів і житлових проблем. Понад 1,5 млн мігрантів осіли в нетрях на околицях Тегерана, Ісфахана та інших міст. Відчувався дефіцит житла, водопостачання, каналізації та соціальної інфраструктури.

Посилення безробіття та соціальної напруги теж були значними[14]. У промисловості не було достатньо робочих місць для новоприбулих. Виник новий прошарок міського пролетаріату і маргіналів, які не мали ні сталого доходу, ні соціального захисту. Влада інвестувала переважно у великі міста, тоді як села і невеликі містечка залишались у занедбаному стані. Це поглибило відчуття соціальної несправедливості й викликало протестні настрої.

Зростання населення й урбанізації випереджали темпи розвитку соціальних служб. Школи, лікарні, дороги, транспорт були перевантажені та неефективні. Молодь, яка отримувала освіту, не мала перспектив працевлаштування, що сприяло радикалізації настроїв.

Міста стали осередками опозиційної активності, зокрема студентських і ісламістських рухів [47]. Урбанізація зруйнувала багато традиційних зв'язків (родинних, релігійних), але не забезпечила нової ідентичності. Швидкість змін та соціальний хаос сприяли виникненню ідеологічної кризи, яку використало духовенство.

Таким чином, урбанізація та демографічне зростання у період правління шаха Пехлеві змінили обличчя Ірану: з аграрної країни він перетворився на динамічне урбанізоване суспільство. Але відсутність планування, соціальної справедливості та участі громадян у прийнятті рішень призвели до соціального вибуху. Ці процеси стали одним із каталізаторів Ісламської революції 1979 р.

Шахський режим орієнтувався на світські реформи, економічну модернізацію й секуляризацію. Основні ідеологічні засади включали:

Іранізацію: опора на докласичну перську спадщину (Ахеменіди, Сасаніди) як джерело національної гордості.

Західництво: культурне зближення з Європою та США.

Централізація влади: обмеження ролі традиційних інститутів (меджлісів, кланів, шийтського духовенства).

Ці трансформації отримали законодавче оформлення через «Білу революцію» (1963), яка включала аграрну реформу, надання прав жінкам, освітню кампанію, розвиток промисловості.

Попри модернізаційний поступ, режим Пехлеві не зміг досягти культурного консенсусу. Авторитарна форма правління, цензура, обмеження політичних прав і віддаленість влади від народу призвели до відчуження великих мас населення.

До кінця 1970-х світська еліта підтримувала шаха, але була віддаленою від народу. Релігійна та традиційна більшість бачила у модернізації втрату ідентичності та духовної основи суспільства. Студенти й інтелігенція критикували обмеження свобод і соціальну нерівність. Це спричинило вибух протесту в 1978-1979 рр., який набув форми ісламістської революції — як культурної контрреволюції проти західної модернізації.

Правління Мохаммеда Реза Пехлеві було періодом глибоких соціокультурних змін, які сформували нову урбаністичну та освічену ідентичність. Однак відсутність соціального діалогу, нехтування традиційними та релігійними формами свідомості створили ґрунт для масштабного конфлікту ідентичностей. Іран опинився на роздоріжжі: між Заходом і традицією, між модернізацією та духовною спадщиною. Результатом став радикальний злам 1979 року, що вивів країну на нову парадигму розвитку - Ісламську Республіку.

У період правління шаха Мохаммеда Реза Пехлеві Іран зазнав глибокої культурної трансформації, яка супроводжувала економічну та соціальну

модернізацію. Проте модернізаційні зрушення не враховували традиційних, релігійних та національних цінностей значної частини населення, що призвело до кризи культурної ідентичності та посилення соціально-релігійного конфлікту.

Шах активно просував західний спосіб життя, запозичуючи європейські та американські моделі освіти, моди, поведінки й побуту. У системі освіти впроваджувалися програми, орієнтовані на західні стандарти, зокрема обов'язкове вивчення англійської мови в школах і університетах. Засоби масової інформації популяризували західні фільми, музику та моду, такі як європейський одяг і зачіски, що контрастували з традиційними іранськими звичаями. У Тегерані з'явилися модернізовані квартали з хмарочосами, торговими центрами та ресторанами в американському стилі, що символізували вестернізацію. Влада заохочувала міжнародні студентські обміни, особливо зі США та Європою, і стимулювала імпорт західних товарів, таких як автомобілі, побутова техніка та предмети розкоші, що сприяло формуванню споживацької культури серед міського середнього класу [77, р. 195-197].

Ідеологічно шах просував образ "Великого Ірану", спираючись на спадщину Ахеменідів, Сасанідів і Персеполя. Вшанування царів — Кіра Великого, Дарія, Артаксеркса — стало частиною державної пропаганди. У 1971 році відзначення 2500-річчя Перської монархії стало символом цього курсу: коштовне, гламурне свято в Персеполі, на яке запросили іноземних лідерів, викликало обурення в суспільстві через свою розкіш і відірваність від реалій населення [77, р. 200-202].

Релігія поступово усувалася з публічного простору: медресе втратили вплив, викладання шаріату скоротилося, а духовенство було маргіналізоване [13, р. 58]. Жінки отримали право на вибори, навчання та працю, що традиційні кола вважали порушенням ісламських норм. Деякі реформи, як-от заміна ісламського календаря на імперський у 1976 році, відкрито суперечили релігійній ідентичності.

Духовенство на чолі з аятолою Рухоллою Хомейні почало позиціонувати себе як захисника автентичної іранської культури, справедливості та моралі. Цими процесами сформувалася релігійно-політична опозиція, яка звинувачувала шаха в «культурній окупації Заходу» [7, р. 60].

Молодь у містах орієнтувалась на західний стиль, розваги, освіту за кордоном. Старше покоління і селяни залишались прив'язаними до ісламських традицій, цінували громаду, родинність, а не індивідуалізм. У результаті сформувалася культурна прірва між «двома Іранами»: західним, секулярним, технократичним та традиційним, релігійним, колективістським.

Модернізація проводилась авторитарно, без участі суспільства, без діалогу з традиційними структурами. Західна культура нав'язувалась як «цивілізаційна модель», а іранська релігійна традиція знецінювалась. Для мільйонів іранців це означало втрату звичного світу, моральну дезорієнтацію, втрату цінностей. Як зазначав Ерванд Абрахамян, «шах модернізував Іран зовні, але не інтегрував зміни в культурне ядро народу» [2, с. 15].

У 1978—1979 роках ідея «повернення до ісламу» стала символом опору західнізації. Мільйони людей вийшли на вулиці не лише через економічні причини, а й через культурне відчуження. Ісламська революція стала відповіддю на втрату ідентичності, намаганням відновити автентичні цінності й соціальну праведність.

Культурна політика шаха Пехлеві базувалась на примусовій вестернізації та націоналістичній ідеології, яка не враховувала глибоко вкорінену релігійну ідентичність і традиційні цінності значної частини іранського суспільства. Результатом став глибокий конфлікт ідентичностей – між модернізованими елітами і традиційною більшістю, між містом і селом, між секуляризмом і духовністю. Саме цей конфлікт і вивів мільйони іранців на вулиці в 1979 році, поклавши край монархії та започаткувавши ісламську епоху в історії країни.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно оцінити природу та суперечності правління Мохаммеда Реза Пехлеві, показавши його як приклад авторитарної модернізації, що поєднала значні економічні та соціальні трансформації із системним посиленням політичного контролю. Аналіз реформ, джерел та історіографії засвідчив, що модернізаційна стратегія шаха була структурно ефективною, але соціально й політично незбалансованою.

Економічні перетворення, включно з аграрною реформою та індустріалізацією, сприяли швидкому розвитку Ірану та зростанню національного доходу. Проте залежність від нафтодобувної галузі, нерівномірний розподіл благ і слабе управління ресурсами поглибили соціальні диспропорції. Проведений SWOT-аналіз показав, що ключовими сильними сторонами модернізації були масштаб інвестицій та інфраструктурний прорив, тоді як слабкостями залишалися відсутність інституційних реформ, корупція та залежність від зовнішніх акторів.

Соціальні зміни – урбанізація, освітні та медичні реформи, підвищення правового статусу жінок – суттєво змінили структуру іранського суспільства. Однак вони реалізовувалися надто швидко і без урахування традиційних цінностей, що спричинило культурний конфлікт і посилювало відчуття втрати

ідентичності серед значної частини населення. Цей розрив між модернізованою елітою та традиційними групами став важливим чинником суспільної напруги.

Політичний вимір правління шаха визначався зростаючою авторитарністю та діяльністю САВАК, яка забезпечувала контроль, але водночас створювала атмосферу страху й невдоволення. Контент-аналіз промов Мохаммеда Реза Пехлеві засвідчив домінування риторики націоналізму (42%) та секуляризму (35%), що використовувалися для легітимації реформ та створення образу модерного державного лідера. Проте реальна політична система залишалася закритою, а придушення опозиції позбавляло суспільство можливості демократичного діалогу.

Зовнішня політика, орієнтована на стратегічне партнерство із США та Великою Британією, забезпечувала доступ до технологій та військової підтримки, але поглиблювала внутрішнє несприйняття режиму як залежного від Заходу. Це формувало потужний антизахідний наратив, який пізніше активно використала революційна опозиція.

Поєднання економічних диспропорцій, соціальної напруги, політичних репресій і культурного конфлікту створило комплекс передумов, що зрештою призвели до краху шахського режиму в 1979 році. Аналіз даних цифрової гуманітаристики (дискусій на платформі X) підтвердив, що в сучасному іранському суспільстві образ Пехлеві залишається маркером розділеної колективної пам'яті: від ностальгії за модернізацією до критики авторитаризму.

Наукова новизна роботи полягає в інтегральному поєднанні аналізу модернізаційних реформ та репресивного апарату, застосуванні SWOT-методу, контент-аналізу публічних виступів шаха та цифрових інструментів для дослідження сучасного сприйняття епохи Пехлеві. Результати дослідження були апробовані на наукових заходах і підтверджують, що модернізація без політичної лібералізації та діалогу з суспільством стає чинником нестабільності.

Проведений аналіз створює підґрунтя для подальших студій, зокрема для порівняння модернізаційних моделей Ірану з іншими авторитарними режимами ХХ та ХХІ століть, що дозволить глибше зрозуміти механізми трансформації та стійкості недемократичних систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біла революція. URL: <https://studfile.net/preview/5540956/page:23/>
2. Гімн Ірану. URL: https://k.wikipedia.org/wiki/Гімн_Ірану
3. Конституція Ірану. URL: https://ipedia.org/wiki/Конституція_Ірану
4. Пророченко Н. О. Іранський досвід модернізації: суспільно-політичний вимір // Країни пострадянського простору: виклики модернізації / ред. А. Г. Бульвінський. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2016. С. 163–173.
5. Пророченко Н. О. Еволюція ролі шиїтського духовенства у суспільно-політичному розвитку Ірану (історичний аспект) // Проблеми всесвітньої історії. 2019. № 1(7). С. 56–73.
6. BBC Persian Archive. URL: <https://www.bbc.com/persian>
7. BP Historical Archive. URL: <https://www.bp.com/en/global/corporate/who-we-are/our-history.html>
8. British documents of foreign affairs: Reports and Papers from the Foreign office confidential print. Part II. From the First to the Second World War. Series B. Turkey, Iran and the Middle East, 1918–1939. Vol. 18–28. Persia III–XIII. Frederick: Univ. publ. of America, 1990–1994.
9. Constitution of the Iran // Constitutions of Asian Countries. New Delhi–Bombay, 1968. P. 442–450.

10. Encyclopedia Iranica. URL: <https://iranicaonline.org>
11. Kayhan. URL: <https://kayhan.ir>
12. OPEC Annual Statistical Bulletin. URL: <https://www.opec.org>
13. OPEC Statistical Bulletin. URL: <https://www.opec.org>
14. OPEC Statistical Reports, 1970–1979. URL: <https://www.opec.org>
15. Statistical Centre of Iran. Census Reports 1956, 1966, 1976. URL: <https://www.amar.org.ir>
16. Statistical Center of Iran. URL: <https://www.amar.org.ir>
17. Tehran Times. URL: <https://www.tehrantimes.com>
18. The New York Times. URL: <https://www.nytimes.com>
19. The Times. URL: <https://www.thetimes.com>
20. UN Demographic Yearbooks (архіви за 1950-ті роки). URL: <https://unstats.un.org>
21. United Nations Demographic Yearbook 1950. URL: <https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dybsets/1950%20DYB.pdf>
22. United Nations Economic Survey of the Middle East (1975–1979).
23. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) Reports, 1950–1960.
24. World Bank & OPEC reports (1960–1978). URL: <https://www.worldbank.org>, <https://www.opec.org>
25. World Bank Archives. URL: <https://www.worldbank.org>
26. World Bank Development Reports. URL: <https://www.worldbank.org>
27. World Bank Development Reports on Iran (1960–1975). URL: <https://www.worldbank.org>
28. World Bank Reports (1960–1978). URL: <https://www.worldbank.org>
29. World Bank Reports on Iran (1960–1977). URL: <https://www.worldbank.org>
30. World Bank Reports on Iran (1965–1978). URL: <https://www.worldbank.org>

31. World Bank Reports on Iran (1970–1979). URL: <https://www.worldbank.org>
32. World Bank. Iran Economic Reports (1960–1977). URL: <https://www.worldbank.org>
33. World Bank. Iran Education Sector Reports (1965–1978). URL: <https://www.worldbank.org>
34. World Bank. Iran Health and Education Reports (1970–1978). URL: <https://www.worldbank.org>
35. World Bank. Iran Health Sector Reports (1965–1978). URL: <https://www.worldbank.org>
36. World Bank. Iran Social Development Reports (1970–1978). URL: <https://www.worldbank.org>
37. World Bank. Iran Urban and Demographic Data (1960–1979). URL: <https://www.worldbank.org>
38. Абдулхосейн Зарінкуб. Два століття мовчання: Історія Ірану протягом двох перших століть ісламу, від арабського вторгнення до заснування правління Тахіридів («До карн сукот: Тарих-е Іран дар до карн ибтедайє іслам аз хамліє араб та тасісі Тахеріян»). 2-е видання. Тегеран, 1957 (1336). 343 с.
39. Абрахамян Е. Історія Ірану: Від династії Каджарів до ісламської революції. Київ: Темпора, 2016. 320 с.
40. Abrahamian E. A History of Modern Iran. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 228 p.
41. Abrahamian E. Iran Between Two Revolutions. Princeton University Press, 1982. 648 p.
42. Abrahamian Ervand. The Coup: 1953, the CIA, and the Roots of Modern U.S.-Iranian Relations. The New Press, 2013. 304 p.
43. Afary J. Social Democracy and Women's Rights in Iran: Between Modernity and Islam. Cambridge University Press, 2009. 420 p.

44. Afkhami A.A. Compromised Constitutions: The Iranian Experience with the 1918 Influenza Pandemic // Bulletin of the History of Medicine. 2003. № 77. P. 367–392.
45. Afkhami A.A. Defending the Guarded Domain: Epidemics and the Emergence of an International Sanitary Policy in Iran // Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East. 1999. Vol. 19(2).
46. Afkhami Gholam Reza. The Life and Times of the Shah. Berkeley: Univ. of California Press, 2009. 740 p.
47. Amir-Arjomand S. A. The Political Sociology of the Islamic Revolution in Iran. State University of New York Press, 1997. 670 p.
48. Ansari Ali Massoud. The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power // Middle Eastern Studies. 2001. Vol. 37. No. 3. P. 1–24.
49. Ansari A. The Shah. Oxford University Press, 2014. 420 p.
50. Ansari Ali M. The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power // Middle Eastern Studies. 2001. 37(3). P. 1–24.
51. Arabajyan A. Iran: changes in the sectoral structure of the economy in the 1960s and 1970s. 1983. 310 p.
52. Atabaki Turaj. Azerbaijan: Ethnicity and the Struggle for Power in Iran. London: I.B.Tauris, 2000. 288 p.
53. Axworthy M. A History of Iran: Empire of the Mind. New York: Basic Books, 2008. 361 p.
54. Bill J. A. The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations. Yale University Press, 1988. 368 p.
55. Bowers J. The Ideology of Reza Pahlavi: Ruler and Modernizer. URL: <https://bridgingcultures-muslimjourneys.org/items/show/231>
56. Cambridge History of Iran. Books 1–8. Cambridge, 1968–1989.
57. Cottam R. Nationalism in Iran. University of Pittsburgh Press, 1964. 340 p.

58. Cronin S. *Iranian-Russian Encounters: Empires and Revolutions Since 1800*. Routledge, 2013. 880 p.
59. Cronin S. *Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left*. Routledge, 2004. 260 p.
60. Cronin S. *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1921–1926*. London: I.B.Tauris, 1997. 206 p.
61. Elm M. *Oil, Power, and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*. Syracuse: Syracuse University Press, 1992.
62. Farhad Parand, Hossein Asgarian. Opportunities and challenges of cooperation between Iran and the Eurasian Economic Union // Magiran. URL: <https://www.magiran.com/paper/2134121>
63. Farrokh Kaveh. Pan-Turanianism takes aim at Azerbaijan: A geopolitical agenda. URL: [http://www.rozanehmagazine.com/NovDec05/Azerbaijan-Text\[nopict\].pdf](http://www.rozanehmagazine.com/NovDec05/Azerbaijan-Text[nopict].pdf)
64. Gasiorowski M. J. *US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran*. Cornell University Press, 1991. 260 p.
65. Gheissari A., Nasr V. *Democracy in Iran: History and the Quest for Liberty*. Oxford University Press, 2006. 680 p.
66. Hiro D. *Iran under the Ayatollahs*. Routledge, 2001. 440 p.
67. Janet Afary, Kevin B. Anderson. *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*.
68. Katouzian H. *Political Economy of Modern Iran*. 1981. 440 p.
69. Katouzian H. *State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis*. London: I.B.Tauris, 2000. 408 p.
70. Katouzian H. *The Persians: Ancient, Mediaeval and Modern Iran*. Yale University Press, 2009. 240 p.
71. Katouzian H. *The Political Economy of Modern Iran*. New York: NYU Press, 1981. 336 p.
72. Katouzian H. *The Political Economy of Modern Iran: Despotism and Pseudo-Modernism, 1926–1979*. NY: NYU Press, 1981. 321 p.

73. Keddie N. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven: Yale University Press, 2006. 366 p.
74. Kinzer S. *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*. Wiley, 2008. 272 p.
75. Lenczowski G. *The Middle East in World Affairs*. Cornell University Press, 1952, 1962, 1972.
76. Mahdavi M. Health and Politics in Iran: The Case of Malaria and Sanitary Reform during the Pahlavi Period // *Iranian Studies*. 2012. Vol. 45(5).
77. Mahmoudi H. Freedom and the Iranian Women's Movement // *Contexts*. 2019. 18(3). P. 14–19.
78. Manouchehr Ganji. *Defying the Iranian Revolution: From a Minister to the Shah to a Leader of Resistance*. 2000.
79. Mehdi Senai, Fateme Atari Sangri. Analytical Comparison of Foreign Policy of Iran and Russia in Central Asia // *Comprehensive Portal of Humanities*. URL: <http://ensani.ir/fa/article/365835/>
80. Milani A. *The Shah*. New York: Palgrave Macmillan, 2011. 496 p.
81. Millspaugh A. C. *The American Task in Persia*. London, 1924. 408 p.
82. Moghissi H. Women, Modernization and Revolution in Iran // *Review of Radical Political Economics*. 1991. 23(3–4). P. 205–223.
83. Mohammad Reza Pahlavi. *Answer to History*. Stein & Day, 1980. 260 p.
84. Mohammadi M. Iranian Women and the Civil Rights Movement in Iran: Feminism Interacted // *Journal of International Women's Studies*. 2007. Vol. 9. № 1.
85. Mohammed Reza Shah Pahlavi. *Mission for My Country*. London: Hutchinson & Co. Ltd, 1960. 336 p.
86. Mohammed Reza Shah Pahlavi. *The White Revolution of Iran*. Tehran: Imperial Pahlavi Library, 1967. 177 p.
87. Nikazmerad Nicholas M. A Chronological Survey of the Iranian Revolution // *Iranian Studies*. 1980. 13(1/4). P. 327–368.

88. Pahlavi Mohammed Reza Shah. The White Revolution of Iran. Tehran: Imperial Pahlavi Library, 1967. 177 p.
89. Pahlavi Shah M. R. Mission for My Country. London: Hutchinson of London, 1960. 496 p.
90. Razin D. Reza Shah Pahlavi: The Reign of the "Persian Tiger". Routledge, 2001. 560 p.
91. Reza Simbar, Hadi Gholamnia. Economic Diplomacy of the Islamic Republic of Iran with the Eurasian Economic Union // Magiran. URL: <https://www.magiran.com/paper/2297739>
92. Saadati M., Hanssen I. 'Disse smertene plager min sjel': En kvalitativ intervjustudie av iranske kvinner i Norge // Nordic Journal of Nursing Research. 2015. 35(1). P. 38–44.
93. Shuster M. The Strangling of Persia. New York, 1912. 128 p.
94. Sick G. All Fall Down: America's Tragedy in Iran. Viking, 1985. 620 p.
95. Sohrabizadeh S. The Neglect of Women's Capacities in Disaster Management Systems in Iran: A Qualitative Study // Indian Journal of Gender Studies. 2016. 23(3). P. 467–480.
96. Takeyh R. The Last Shah: America, Iran, and the Fall of the Pahlavi Dynasty. Holt Paperbacks, 2021. 654 p.
97. Mahdi Sanai. A look at Iran's Political Relations with Central Asian Republics // Comprehensive Portal of Humanities. URL: <http://ensani.ir/fa/article/211173/>
98. Shirin Ebadi's Request for Comprehensive Sanctions against Iran // TABNAK. 11 May 2019. URL: <https://www.tabnak.ir/fa/news/898462/>
99. Afkhami A. A. Defending the Guarded Domain: Epidemics and the Emergence of an International Sanitary Policy in Iran // Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East. 1999. Vol. 19(2). URL: <https://www.jstor.org/stable/4284172>